

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Azerbejdžan Bosna i Hercegovina Gruzija Hrvatska Litvanija Mongolija Poljska Slovačka Ukrajina

Prava cijena obrazovanja

Monitoring privatnih instrukcija

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Prava cijena obrazovanja

Monitoring privatnih instrukcija

**Komparativni pregled i nacionalni
izvještaj za Bosnu i Hercegovinu**

2007.

Urednica i menadžerica projekta:

Virginija Budiene, Centar za obrazovne politike,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Vilniusu, Litvanija

Konsultanti:

Algirdas Zabulionis, Anglia Assessment Ltd.

konsultantska firma

Iveta Silova, Centar za inovacije u obrazovanju, Baku,
Azerbejdžan

Mark Bray, Međunarodni institut za planiranje u
obrazovanju (UNESCO), Pariz, Francuska

Eric Johnson, Nastavnički fakultet,
Univerzitet Columbia, SAD

Obrada podataka:

Algirdas Zabulionis, Anglia Assessment Ltd.

konsultantska firma

Mišljenja i stavovi objavljeni u ovoj knjizi lični su
stavovi autora i ne odražavaju nužno stavove Instituta
Otvoreno društvo

Izdavač: **Institut Otvoreno društvo**

© 2006 Program za podršku obrazovanju - Institut Otvoreno društvo

© 2006 Mreža centara za obrazovne politike

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Azerbejdžan Bosna i Hercegovina Gruzija Hrvatska Litvanija Mongolija Poljska Slovačka Ukrajina

Prava cijena obrazovanja

Monitoring privatnih instrukcija

**Komparativni pregled i nacionalni
izvještaj za Bosnu i Hercegovinu**

2007.

Sadržaj

PREDGOVOR	7
KOMPARATIVNI PREGLED	10
Opšte karakteristike privatnih instrukcija	10
Obim dodatnih privatnih instrukcija	10
Tipovi privatnih instrukcija	10
Intenzitet privatnih instrukcija	11
Školski predmeti	12
Cijene privatnog podučavanja	13
Tržište privatnog podučavanja: ponuđači i potrošači	14
Ponuđači: Ko nudi privatno podučavanje?	14
Korisnici: Ko koristi privatno podučavanje?	15
Nacionalni faktori koji podstiču potražnju za privatnim podučavanjem	16
Privatno podučavanje kao "strategija unapređenja znanja"	16
Kompenzacijska funkcija privatne poduke	17
Privatno podučavanje kao aktivnost za sticanje dodatnog prihoda za nastavnike	19
Obrazovni, socijalni i ekonomski uticaj	19
Privatno podučavanje i uticaj na javne škole	19
Privatno podučavanje i socijalne nejednakosti	20
Privatno podučavanje i korupcija u obrazovnim sistemima	22
Zaključci	24
Literatura	25
NACIONALNI IZVJEŠTAJ - Bosna i Hercegovina	28
Kontekst: Privatno podučavanje i reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini	28
Obrazovni faktori	29
Ekonomski faktori	30
Kulturološki faktori	31
Nalazi: Privatni časovi i pripremna nastava	31
Privatni časovi	31
Pripremna nastava	33
Faktori koji potiču potražnju za privatnim podučavanjem	34
Obrazovni, društveni i ekonomski uticaj privatnih instrukcija	36
Zaključci i preporuke	38
Regulisanje i praćenje	38
Otvaranje centara za instrukcije	38
Reforma formalnog obrazovanja	40
Literatura	42

Predgovor

Privatne instrukcije: Unapređenje znanja ili naglašavanje socijalnih razlika

Virginija Budiene,

direktorica projekta

Centar za obrazovne politike, Univerzitet u Vilniusu,
Livanija

Kvalitetno javno obrazovanje od suštinske je važnosti za izgradnju otvorenog, demokratskog društva, za održavanje društvene kohezije u svakoj zemlji te unapređenje kvaliteta života njenih građana. Zemlje koje prolaze kroz transformaciju iz socijalističkog u demokratski, tržišno orijentisan sistem, još od ranih 1990-ih godina radile su na reformi svojih obrazovnih sistema, a cilj ovih reformi bio je da se kreira efikasno, visokokvalitetno obrazovno okruženje za svu djecu. Transformacija u tržišno orijentisan sistem, međutim, proizvela je i nepredviđene posljedice, a neke od njih mogle bi ugroziti jednak pristup kvalitetnom obrazovanju i potkopati otvoreno društvo, društvenu koheziju i kvalitet života. Ovaj izvještaj istražuje na koji način otvaranje slobodnog tržišta za privatne instrukcije utiče na obrazovanje, uključujući i pristup visokoškolskim institucijama, u devet zemalja koje su ranije imale socijalistički društveni sistem. On je rezultat studije o prirodi, uzrocima i posljedicama privatnih instrukcija u Azerbejdžanu, Bosni i Hercegovini, Gruziji, Hrvatskoj, Litvaniji, Mongoliji, Poljskoj, Slovačkoj i Ukrajini. Studija je prvi pokušaj u zemljama bivšeg socijalističkog bloka da se sistematično dokumentuju opšte karakteristike privatnih instrukcija, uključujući njihov obim, troškove, geografsku raširenost; glavne faktore koji obilježavaju

potražnju za privatnim instrukcijama, te obrazovne, društvene i ekonomske implikacije na obrazovni sistem. Studiju su inicirali i podržali Program podrške obrazovanju Instituta Otvoreno društvo i Mreža centara za obrazovne politike, a provela ju je Inicijativa otvorenog društva za monitoring u obrazovanju. Studija je podrazumijevala prikupljanje podataka iz postojećih izvora, provođenje kvantitativne komparativne ankete sa studentima na univerzitetu i kritičko analiziranje uslova koji doprinose porastu privatnih instrukcija, kao i posljedica koje one imaju za učenike iz različitih geografskih lokacija i socijalno-ekonomskih grupa. Svi istraživački timovi u devet zemalja koji su učestvovali u studiji koristili su, s manjim izmjenama, obrazac koji je uradio Centar za obrazovne politike Univerziteta u Vilniusu, Litvanija.

Dramatičan porast broja privatnih instrukcija u ovim i drugim tranzicijskim zemljama kontroverzna je pojava jer može ukazati na to da javni obrazovni sistemi ne zadovoljavaju potrebe učenika, pa se djeca koja ne mogu priuštiti skupe privatne instrukcije nalaze u nepovoljnom položaju – kako u dobivanju znanja i vještina tako i pri upisu na ograničeni broj visokoškolskih institucija – kao i na to da ovaj proces može dodatno uticati na socijalnu stratifikaciju u tranzicijskim zemljama. Podaci, analize i preporuke u ovoj studiji mogu poslužiti zakonodavnim tijelima, ministarstvima obrazovanja, školskim upravama, lokalnim vlastima i drugim donosiocima politika pri reviziji postojećih politika u privatnim instrukcijama, formulisanju novih politika i praćenju trendova tokom vremena. Oni također mogu pomoći u podizanju javne svijesti o problemima i prednostima privatnih instrukcija i mogu poslužiti kao sredstvo zagovaranja u naporima da se nacionalni¹ obrazovni sistemi i politike učine što pravičnijim za sve učenike.

Izvještaj se sastoji od internacionalnog komparativnog pregleda nalaza studije, kao i izvještaja za Bosnu i Hercegovinu, kojeg su sačinili Fond otvoreno društvo BiH (FOD BiH) i organizacija proMENTE. Ovaj, kao i potpuni izvještaj za sve zemlje koje su učestvovala u studiji, može se vidjeti na web stranicama FOD BiH: www.soros.org.ba i organizacije proMENTE: www.promente.org.

¹ U prevodu je preuzeta riječ “nacionalni” iz originala (national) i ona obilježava javni obrazovni sistem u okviru države/država koje su učestvovala u studiji

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Komparativni pregled

Iveta Silova i Mark Bray

Skriveno tržište: Privatne instrukcije u zemljama bivšeg socijalističkog bloka

Iveta Silova i Mark Bray

U zemljama bivšeg socijalističkog bloka privatne instrukcije imaju duboke korijene, ali - do početka 1990-ih - skroman obim. Od tada one postaju rašireno poduzetništvo. Nalazi studije provedene u više država otkrivaju da su privatne instrukcije raširena pojava u svim tretiranim državama, pri čemu je više od pola učeničke populacije primalo instrukcije u završnom razredu srednje škole. Ovo poglavlje razmatra osnovne karakteristike privatnog podučavanja u obuhvaćenim zemljama i profile učesnika u procesu podučavanja, daje analizu različitih faktora koji uslovljavaju potrebu za podučavanjem, te razmatra obrazovni, socijalni i ekonomski uticaj privatnih instrukcija na obrazovne sisteme.

Opšte karakteristike privatnih instrukcija

Opšte karakteristike privatnih instrukcija u srednjoškolskom obrazovanju uključuju obim, tipove, intenzitet, predmete i cijenu. Ove karakteristike razmatraju se u nastavku teksta.

Obim dodatnih privatnih instrukcija

Većina (69%) studenata iz ukupnog uzorka potvrdila je korištenje dodatnih privatnih instrukcija tokom završnog razreda srednje škole. Obim privatnih instrukcija različit je za pojedine države i varira, od 80% studenata koji su uzimali privatnu poduku u Azerbejdžanu i Gruziji do nešto ispod 60% anketiranih studenata u zemljama Balkana i Slovačkoj. Podaci pokazuju da su dodatne privatne instrukcije prisutne u zemljama na različitim nivoima ekonomskog razvoja.

Međutim, one dostižu veći obim u državama s nižim vrijednostima indikatora ekonomskog razvoja. Na primjer, četiri države s najvećim obimom privatnog podučavanja (Azerbejdžan, Gruzija, Mongolija i Ukrajina) imaju najniži bruto nacionalni dohodak (BND) po glavi stanovnika, procijenjen na manje od 1.000 USD. Za razliku od ovog, države s najnižim obimom privatnog podučavanja (Hrvatska, Litvanija, Poljska i Slovačka) imaju značajno veći BND po glavi stanovnika, veći od 4.500 USD. Jedini izuzetak je Bosna i Hercegovina koja ima najniži obim privatnih instrukcija od svih država obuhvaćenih studijom (57%), uz značajno nizak BND po glavi stanovnika u iznosu od 1.530 USD. Generalno, nalazi sugerisu vjerovatnoću veće raširenosti privatnih instrukcija u zemljama sa izraženijim ekonomskim problemima, jer predstavljaju mehanizam pomoću kojeg nastavnici mogu doći do dodatnog prihoda i tako kompenzirati razmjerno male i neredovne plaće. Međutim, ova pojava zaslužuje dodatno razmatranje, s obzirom da druge studije ukazuju na široku prisutnost privatnih instrukcija i u društvima s visokim prihodima kao što su Hong Kong, Singapur, Južna Koreja i Tajvan, gdje su nastavnici dobro plaćeni.

Tipovi privatnih instrukcija

U grupi analiziranih zemalja dominantna su dva tipa privatnog dodatnog podučavanja: privatni časovi i priprema nastava. Studija otkriva da je 39 procenata

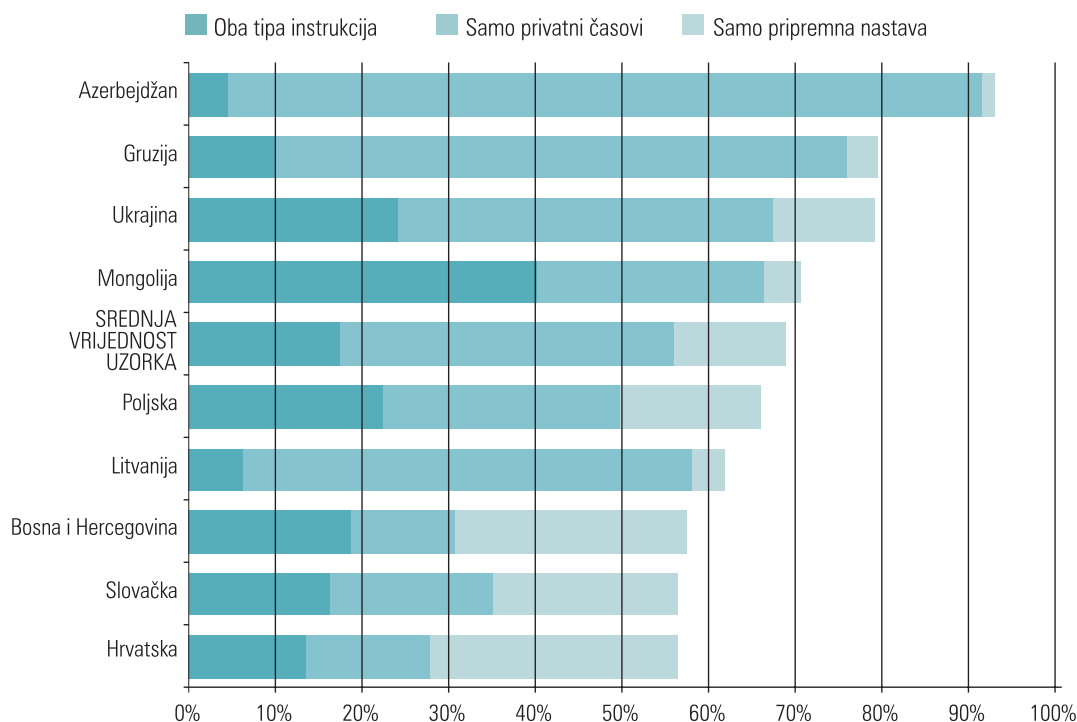
svih ispitanika imalo privatne časove, 13 procenata pripremnu nastavu, dok je 17 procenata ispitanika imalo oba oblika poduke (časove i nastavu). Privatne časove najčešće pružaju pojedinci (npr. nastavnici, univerzitetski profesori ili profesionalci u određenim oblastima) u stanu učenika ili instruktora. Privatni časovi su najčešće, ali ne obavezno, dugoročne prirode i daju priliku učeniku da usvoji i znanje koje nije obuhvaćeno školskim planom i programom. U određenim slučajevima privatni časovi mogu imati za cilj postizanje kratkoročnih ciljeva kao što su priprema za školski test, povećavanje ocjene ili bolje razumijevanje složenih tema. Pripremnu nastavu najčešće organizuju institucije (privatne agencije, visokoobrazovne školske institucije, odjeljenja univerziteta itd.) i fokusiraju se na trenutne, kratkoročne rezultate. U poređenju sa privatnim časovima, pripremna nastava je ciljno orijentisana, najčešće za pripremu učenika za polaganje prijemnih ispita za naredni stupanj obrazovanja.

U većini zemalja uključenih u studiju privatne instrukcije su zastupljenije od pripremne nastave. Međutim, obim različitih tipova poduke varira u pojedinim zemljama. Privatni časovi su rašireniji od pripremne nastave

u šest od devet zemalja obuhvaćenih studijom, poimence u Azerbejdžanu, Gruziji, Litvaniji, Mongoliji, Poljskoj i Ukrajini. Pripremna nastava ima prednost u odnosu na privatne časove u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Slovačkoj – trima zemljama s najmanjim procentom učenika koji uopšte koriste dodatne privatne instrukcije bilo kojeg tipa, i, u slučaju Hrvatske i Slovačke, zemljama s razvijenijim ekonomijama (Dijagram 1).

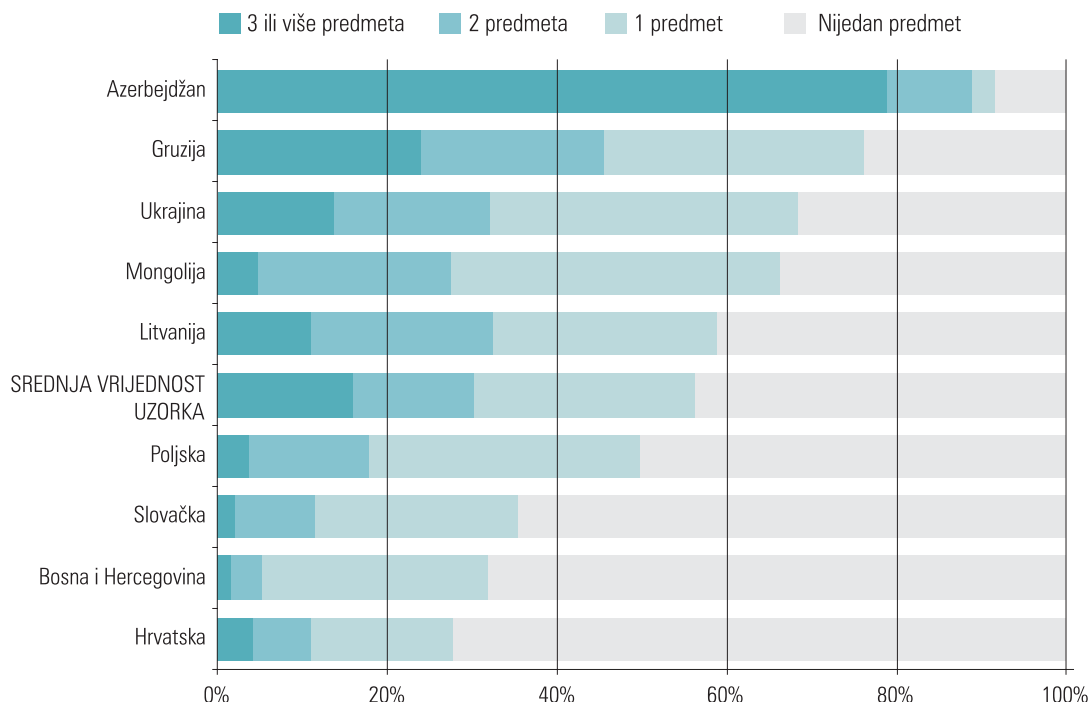
Intenzitet privatnih instrukcija

Intenzitet privatne dodatne poduke varira u čitavom regionu po pitanju broja predmeta, broja sati i redovnosti korištenja od strane učenika. Privatno podučavanje doima se intenzivnije u zemljama s većim procentom učenika koji ga koriste. Na primjer, 87% ispitanika uključenih u uzorak u Azerbejdžanu i 65% u Gruziji primalo je redovne privatne instrukcije tokom čitave godine, u poređenju sa 55% ispitanika u Poljskoj, 54% u Litvaniji i 11% u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Nadalje, Azerbejdžan i Gruzija su zemlje s najvećim procentom učenika koji koriste privatne instrukcije za tri ili više predmeta (79 i 24% respektivno), u poređenju sa 11% učenika u Litvaniji i manje od 5% u

Dijagram 1. Tipovi privatnih instrukcija po zemljama

Dijagram 2. Intenzitet korištenja privatnih instrukcija iskazan kroz broj predmeta za koje učenici primaju privatnu poduku (postotak učenika koji koriste privatnu poduku)

ostalim zemljama (Dijagram 2). Na kraju, Azerbejdžan i Gruzija su među zemljama s najvećim procentom učenika koji s instruktorom provode više od 3 školska časa sedmično (75% u obje zemlje). Neznatno veći procenat je zabilježen jedino u Mongoliji (77%). U odnosu na zemlje s najvećim intenzitetom privatnog podučavanja, Azerbejdžanu i Gruziji, u ostalim zemljama zabilježen je značajno niži intenzitet. Privatne instrukcije najintenzivnije se koriste na Balkanu, gdje većina učenika instrukcije koristi samo povremeno. Na primjer, 40,3% učenika u Bosni i Hercegovini i 35,4% u Hrvatskoj koristi privatnu poduku povremeno u toku godine, dok približno 40% učenika u obje zemlje instrukcije koristi u posljednjem polugodištu srednje škole. Veliki broj učenika u svim zemljama obuhvaćenim studijom koristi privatne časove i pripremnu nastavu u posljednjem polugodištu srednje škole, i to većina učenika u Mongoliji (76,3%), polovina učenika na Balkanu i Slovačkoj, i jedna trećina u Poljskoj i Litvaniji. U poređenju s Azerbejdžanom, Gruzijom i Mongolijom, učenici u Jugoistočnoj Evropi i zemljama članicama Evropske unije (Litvanija, Poljska i Slovačka) koriste manji broj privatnih časova – većina učenika koristi jedan ili dva privatna časa sedmično.

Dinamika intenziteta korištenja pruža zanimljiv uvid u različite ciljeve privatnog podučavanja. U većini zemalja obuhvaćenih studijom veliki broj učenika koristi privatne časove tokom posljednjeg polugodišta srednje škole, što ukazuje na povezanost instrukcija i ispita (kako završnih srednjoškolskih tako i prijemnih univerzitetskih ispita). Za razliku od ovoga, većina učenika na Kavkazu (Azerbejdžan i Gruzija) koristi redovne privatne časove tokom čitave godine, što može ukazivati na različitu svrhu dodatnog privatnog podučavanja. U ovim zemljama privatno podučavanje je moguće sredstvo za postizanje ne samo kratkoročnih ciljeva (kao što je priprema za ispite) već i način rješavanja dugoročnih obrazovnih pitanja (kao što je kompenzacija nedostataka klasičnog obrazovnog sistema).

Školski predmeti

Posmatrano uopšteno, predmeti kojim se putem privatnih instrukcija posvećuje najveća pažnja su oni koji su ključni za obrazovno i socijalno-ekonomsko napredovanje. U zemljama bivšeg socijalističkog bloka ovo obično podrazumijeva predmete koji su sadržani u završnim ili prijemnim ispitima. Imajući u vidu kontekst ispitnih sistema (npr. opšta pravila o centrali-

zaciji ispita u pojedinim zemljama, pravila prijema na pojedine univerzitete, zahtjevi za specifične studije itd.), te ograničenja koja proizlaze iz uzorka studije (npr. međunacionalne varijacije školskih programa), izbor predmeta za privatne instrukcije značajno varira u čitavom regionu. (vidi Tabelu 1). Međutim, u većini zemalja matematika, strani jezik i maternji jezik izgleda da spadaju među predmete koji su najčešći izbor za privatno podučavanje.

Usprkos međunacionalnim varijacijama, svi nacionalni izvještaji naglašavaju vezu između izbora predmeta za privatne instrukcije i ispitnih sistema. U Azerbejdžanu, na primjer, predmeti kojim se posvećuje najveća pažnja kroz privatne instrukcije su oni koji su uključeni u centralizovani univerzitetski sistem prijemnih ispita – azeri jezik i književnost, strani jezici, matematika i geografija². Slično ovome, gruzijska studija otkriva da je privatno podučavanje uglavnom povezano sa ispitima, te da izbor predmeta za privatno podučavanje koincidira s predmetima uključenim u prijemne univerzitetske ispite – gruzijski jezik i književnost, strani jezici, historija i matematika. Jednako stanje je zabilježeno i u Poljskoj, gdje su predmeti koji su najčešće tretirani privatnim instrukcijama isti oni koji se javljaju na testovima za prijemne ispite na fakultete: historija, strani jezici, poljski jezik i političke nauke.

Pored ustanovljene veze između izbora predmeta za privatno podučavanje i ispitnih sistema, neke nacionalne studije ukazuju i na druge razloge za to što učenici koriste privatne instrukcije. Na primjer, razlozi na koje

ukazuje hrvatska studija, a koji rezultiraju privatnim instrukcijama iz matematike su neodgovarajući plan i program, složenost predmeta i niži nivo podučavanja, a to je opet rezultat nedostatka adekvatno obrazovanog nastavnčkog kadra. Slično tome, mongolska studija navodi da učenici koriste privatne časove iz matematike ne samo za pripremu ispita već i da bi obnovili i sistematizovali već naučene oblasti gradiva. Ovi primjeri ukazuju na to da postoji potreba za pomnijom analizom sadržaja i metodologije podučavanja nastave iz matematike.

Cijene privatnog podučavanja

Cijene privatnog podučavanja razlikuju se u zavisnosti od zemlje. Zanimljivo je da su studenti iz Azerbejdžana i Gruzije izjavili da troše komparativno najveći dio svog prihoda na privatne časove iz jednog predmeta, gledano kroz procenat bruto nacionalnog proizvoda po glavi stanovnika baziran na paritetu kupovne moći (PKM USD). Na primjer, prosječan korisnik privatnih instrukcija u Gruziji troši ekvivalent od 196 USD godišnje na privatne instrukcije iz samo jednog predmeta, što predstavlja 7% BNP po glavi stanovnika bazirano na PKM-u (vidi Tabelu 2). Nasuprot tome, prosječni korisnici privatnog podučavanja u Hrvatskoj troše značajno manji procenat prihoda na instrukcije po jednom školskom predmetu – približno 0,9% BNP po glavi stanovnika (PKM USD).

Iako cijene privatne poduke variraju za različite zemlje, individualni privatni časovi su ocijenjeni kao generallno skuplji od pripremne nastave. U većini zemalja

² Na primjer, azeri jezik i književnost uključen je u prijemne ispite za viši stupanj obrazovanja za svih pet grupa zanimanja, matematika i strani jezici za tri od pet grupa (uključujući i neke od najatraktivnijih programa kao što su ekonomija, menadžment i pravo), i historija i geografija za dvije od pet grupa (uključujući i visoko atraktivne programe kao što su međunarodni odnosi i pravo).

Država	Matematika	Strani jezik	Maternji jezik	Historija
Azerbejdžan	87,6	89,1	89,5	82,4
Bosna i Hercegovina	30,0	5,7	1,0	0,3
Gruzija	59,6	45,2	40,7	26,4
Hrvatska	87,4	9,0	12,6	2,2
Litvanija	44,5	42,3	32,2	37,2
Mongolija	60,5	11,9	25,2	2,2
Poljska	13,5	34,0	14,9	33,0
Slovačka	16,6	18,3	2,8	8,4
Ukrajina	51,4	47,2	41,7	12,1
Srednja vrijednost uzorka (ponderisana)	47,4	36,9	31,8	23,9

Tabela 1. Školski predmeti tretirani privatnim instrukcijama (Postotak učenika koji su koristili privatne instrukcije u pojedinim školskim predmetima)

Tabela 2. Godišnji troškovi privatnih instrukcija za jedan školski predmet izražen u procentima BNP-a po glavi stanovnika (2004.)

Godišnji troškovi privatnih instrukcija za jedan školski predmet				
Medijana			Srednja vrijednost uzorka	
Država	Ekvivalent ukupnih troškova u USD (2004)	Procenat BNP-a po glavi stanovnika (PKM USD) (2004)	Ekvivalent ukupni troškova u USD (2004)	Procenat BNP-a po glavi stanovnika (PKM USD) (2004)
Azerbejdžan	180,0	4,31	220,7	5,29
Bosna i Hercegovina	136,0	1,91	191,9	2,70
Gruzija	196,0	6,58	235,0	7,89
Hrvatska	105,6	0,87	191,1	1,57
Litvanija	154,3	1,19	201,1	1,54
Mongolija	36,0	1,76	54,5	2,67
Poljska	319,0	2,47	489,5	3,80
Slovačka	122,0	0,84	175,1	1,21
Ukrajina	150,8	2,39	374,8	5,93

Napomena. Troškovi privatnog podučavanja su preračunati iz lokalnih valuta u USD korištenjem odnosa važećih u periodu prikupljanja podataka (januar 2005.). S obzirom na široku raspodjelu vrijednosti i postojanje neočekivanih ekstrema, za poređenje troškova za privatno podučavanje pored srednje vrijednosti korištena je i medijana.

obuhvaćenih studijom (Azerbejdžan, Bosna i Hercegovina, Gruzija, Litvanija i Ukrajina) cijena privatnih časova za jedan predmet najmanje je dvostruko veća u poređenju sa pripremnom nastavom. U Azerbejdžanu i Litvaniji cijena privatnih časova je čak tri puta veća od cijene pripreme nastave. U većini slučajeva najveći dio cijene odnosi se na naknade instruktorima i njihovim agencijama. Posmatrano uopšteno, rad obrazovnih institucija koje nude pripremnju nastavu regulisan je i oporezovan od države. Međutim, privatni časovi koje nude pojedinci su neregulisani, a većina prihoda koje primaju instruktori izvan je domaćaja poreskog sistema, što privatno podučavanje čini rastućom oblasti sive ekonomije.

Tržište privatnog podučavanja: ponuđači i potrošači

U većini situacija ponuda privatnog podučavanja stvara potražnju. U ovim okolnostima privatno podučavanje postoji jer ga ponuđači čine dostupnim, te preporučuju učenicima korištenje pogodnosti privatnog tržišta podučavanja. Određeni broj učenika se dodatno odlučuje za privatno podučavanje naprosto zato što je dostupno, bez obzira što u drugim okolnostima

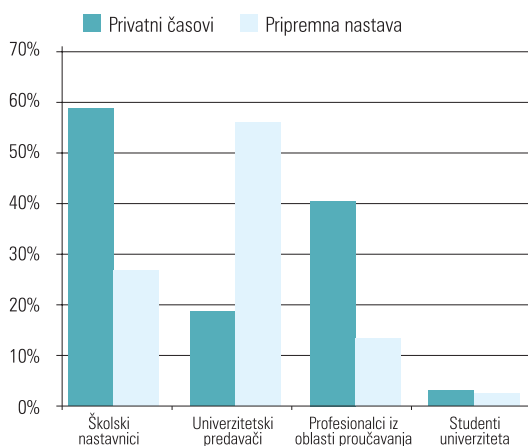
ne bi imali zahtjeva za dodatno podučavanje. Iz ovih razloga prezentacija profila aktera uključenih u privatno podučavanje prikazana je počevši od ponuđača prije nego od primalaca.

Ponuđači: Ko nudi privatno podučavanje?

Za razumijevanje dinamike tržišta privatnog podučavanja važno je razlikovati ponudu privatnih časova i ponudu pripreme nastave. Instruktori koji nude privatne časove i podučavaju na bazi jedan-na-jedan obično uslužuju različito tržište u odnosu na one koji istovremeno obučavaju veći broj učenika kroz pripremnju nastavu. Na primjer, instruktori koji nude instrukcije jedan-na-jedan generalno uslužuju raznoliku učeničku populaciju, koja može uključivati učenike zainteresovane za popravak ocjena, sistematiziranje naučenog gradiva, sticanje novih vještina ili pripremanje završnih ili prijemnih ispita. Za razliku od toga, instruktori koji nude pripremnju nastavu uglavnom su fokusirani na pripremu za prijemne fakultetske ispite. Ove razlike na tržištu privatnog podučavanja do određene mjere kreiraju i potrebe za različitim tipovima instruktora.

Podaci iz istraživanja pokazuju da su najčešće školski nastavnici, uz određena odstupanja u nekim zemljama, osobe koji nude privatne instrukcije. Na primjer, nasta-

vnici čine veliku većinu instruktora koji nude privatne časove u Azerbejdžanu, Litvaniji, Mongoliji i Hrvatskoj (približno 70-80% u svim zemljama). U Gruziji, Poljskoj i Bosni i Hercegovini ovaj procenat prelazi 40%, dok je u Slovačkoj i Ukrajini nešto niži – 30%. Iako su u svim zemljama obuhvaćenim studijom univerzitetski profesori i predavači manje uključeni u pružanje privatnih instrukcija, oni čine polovinu instruktora u Ukrajini i jednu trećinu u Gruziji, Poljskoj i Slovačkoj. U ovim zemljama, u kojim su uslovi prijema na univerzitet decentralizovani i u kojim pojedine visokoškolske institucije imaju vlastite zahtjeve za prijem, raste potražnja za instruktorima sa univerziteta, odnosno instruktorima koji mogu imati direktan pristup sadržaju tema koje se mogu pojaviti na prijemnim ispitima. U ovom kontekstu korištenje usluga predavača i profesora sa visokoškolskih institucija ne samo da obezbjeđuje fokus na teme koje će biti uključene u ispit, već i strateški važnu vještinu polaganja simuliranih ispita koja može donijeti ključnu prednost.

Dijagram 3.

Za razliku od privatnih časova, pripremnu nastavu u najvećem broju slučajeva nude univerzitetski asistenti i profesori. Na primjer, univerzitetski profesori čine većinu instruktora uključenih u pružanje pripreme nastave u Slovačkoj (87%), Ukrajini (85%), Poljskoj (75%) i Gruziji (64%), te polovinu u Bosni i Hercegovini. U ovim zemljama prijemni ispiti za univerzitete su decentralizovani, a mnogi univerziteti (kao i pojedini fakulteti unutar univerziteta) organizuju vlastitu pripremnu nastavu za potencijalne studente. Ovu nastavu

obično vode asistenti i profesori sa samog univerziteta. Stoga je ova pripremna nastava posebno atraktivna za potencijalne studente, s obzirom da nudi mogućnost uvida u sadržaj ispita te razvija neophodne vještine polaganja ispita za konkretne programe visokog obrazovanja. Ne iznenađuje ni to što većina ispitanika iz Slovačke, Ukrajine i Poljske (tri zemlje s najvećim procentualnim učešćem univerzitetskih profesora u privatnom podučavanju) odgovara sa Slažem se ili Izuzetno se slažem na upit "Univerzitetski predavači su bolji privatni instruktori od srednjoškolskih nastavnika".

Korisnici: Ko koristi privatno podučavanje?

Iako površni posmatrači često pretpostavljaju da glavni korisnici privatnog podučavanja dolaze iz grupe učenika sa slabim ocjenama i koji stoga trebaju dodatnu pomoć, nalazi istraživanja pokazuju da to u zemljama bivšeg socijalističkog bloka nije uvijek slučaj. Zapravo, više od 80% ispitanika je na pitanje "Samo učenici sa slabim rezultatima koriste privatne instrukcije" odgovorilo sa Ne slažem se ili Izuzetno se ne slažem. S obzirom da navedeni podatak vrijedi za sve obuhvaćene zemlje, može se zaključiti da su u zemljama bivšeg socijalističkog bloka uspješni učenici primarni korisnici privatnih instrukcija. Na primjer, rezultati ankete među srednjoškolskim učenicima u Azerbejdžanu pokazuju da skoro 90% korisnika privatnih instrukcija dobiva najviše ocjene (4 i/ili 5 na skali ocjenjivanja od 1 do 5). Međutim, slično istraživanje provedeno u Hrvatskoj pokazuje da učenici koji ne koriste privatne instrukcije imaju neznatno više ocjene u poređenju s onim učenicima koji instrukcije koriste (prosječna ocjena 4,19 za neinstruirane i 3,84 za učenike koji koriste privatne instrukcije na skali ocjenjivanja od 1 do 5). Ovo navodi na zaključak da učenici privatne instrukcije koriste iz većeg broja razloga, uključujući sticanje konkurentne prednosti na obrazovnom tržištu (npr. priprema za prijemne ispite na fakultetima za koje vlada veliki interes) i/ili kratkoročnih razloga (npr. popravak ocjena u školi).

Od jednake su važnosti i informacije o učenicima koji ne koriste usluge privatnog podučavanja. Većina (62%) od svih ne-korisnika u ukupnom uzorku za sve zemlje navodi da mogu ostvariti željeni uspjeh i bez instru-

Dijagram 3. Ko nudi privatno podučavanje (srednja vrijednost uzorka)

kcija. Najveći procenat ovakvih odgovora je zabilježen u Poljskoj (83%) a najmanji u Gruziji (43%). Približno 22% onih koji ne koriste instrukcije kao razlog navodi preskupe usluge poduke. Ovaj procenat je najveći u Gruziji (44%) a najmanji u Hrvatskoj (7%). Određen broj učenika (13% od ukupnog uzorka) kao razlog nekorištenja instrukcija navodi besplatnu pomoć od prijatelja.

Privatno podučavanje više koriste učenici koji ekonomsko stanje svojih porodica ocjenjuju kao prosječno ili natprosječno, kao i učenici čiji roditelji imaju iskustvo visokog obrazovanja. Na primjer, privatno podučavanje koristi 41% učenika koji ekonomsko stanje svojih porodica procjenjuju iznad nacionalnog prosjeka, u usporedbi sa 28% učenika sa procjenom porodičnog stanja ispod nacionalnog prosjeka. Slično ovome, privatno podučavanje koristi 45% učenika čiji roditelji imaju iskustva sa visokoškolskim obrazovanjem, nasuprot 25% učenika čiji roditelji imaju završenu ili nekompletanu srednju školu. Razlike bazirane na urbanom/ruralnom okruženju nisu zabilježene u korištenju privatnih časova, ali jesu izražene u korištenju pripreme nastave. Jedan od razloga je svakako činjenica da su glavni organizatori pripreme nastave univerziteti, a kao dodatni razlozi se navode finansijski ili geografski uslovi. Sve nacionalne studije pokazuju približan gender paritet u korištenju privatnih časova.

Nacionalni faktori koji podstiču potražnju za privatnim podučavanjem

Zašto je privatno podučavanje više zastupljeno u određenim zemljama? Koji nacionalni uticaji određuju ove razlike? Analiza međunacionalnih razlika u oblasti privatnog podučavanja donekle pojašnjava sliku. Unutar velikog broja faktora koji podstiču potražnju za privatnim podučavanjem u zemljama bivšeg socijalističkog bloka tri se izdvajaju kao najvažnija. Prvi proističe iz često korištenog argumenta da je veliki obim privatnog dodatnog podučavanja proizvod "strategije unapređenja znanja" koja je povezana s

povećanjem nivoa kompetitivnosti obrazovnih sistema i ključnih ispita. Drugi faktor povezan je sa učeničkom percepcijom kvaliteta klasičnog obrazovanja, pri čemu se privatno podučavanje koristi kao "mehanizam kompenzacije" uočenog slabljenja kvaliteta obrazovanja u javnim školama. Treći faktor proizlazi iz teških socio-ekonomskih uslova u kojim žive nastavnici koji koriste privatne instrukcije kao dodatak osnovnim primanjima.

Privatno podučavanje kao "strategija unapređenja znanja"

U zemljama bivšeg socijalističkog bloka privatno podučavanje se uobičajeno koristi kao "strategija unapređenja znanja" sa svrhom pomoći učenicima da povećaju kompetitivnu prednost na obrazovnom tržištu. Većina ispitanika unutar ukupnog uzorka (84%) vjeruje da "Učenici koriste privatno podučavanje kako bi povećali šanse za upis na fakultet" (vidi Tabelu 3). Slično ovome, većina svih korisnika privatnih instrukcija (57%) navodi da je jedini razlog za korištenje instrukcija priprema za univerzitetske prijemne ispite. Najveći omjer učenika koji su naveli ovaj razlog je iz Litvanije i Ukrajine (više od 70%), a zatim iz Mongolije, Slovačke i Gruzije (više od 60%). Iako je struktura obrazovnih ispitnih sistema različita u čitavom regionu, kvalitativni indikatori sugerišu postojanje opšte svijesti među učenicima o ključnoj ulozi obrazovanja za uspjeh na tržištu rada. U ovom kontekstu, učenici koriste privatno podučavanje kao strategiju unapređenja vlastitih postignuća na važnim obrazovnim ispitima, koji se često doživljavaju kao put za daljnje obrazovanje i sticanje prilika na tržištu rada.

Kao dodatak pripremama za univerzitetske prijemne ispite, ispitanici su naveli i druge razloge za pohađanje privatnih instrukcija, uključujući i želju za popunjavanjem nedostataka u znanju (34%), pamćenje i sistematizaciju ranije naučenog gradiva (28%), te bolje savladavanje gradiva obrađivanog u školi (26%). Iako se iz većine navedenih razloga izdvaja korektivna priroda privatnog podučavanja, ovi razlozi mogu proizlaziti i iz želje učenika da dobiju najbolje moguće ocjene s ciljem povećanja izgleda za prijem na fakultet. Ovo je naročito karakteristično za zemlje u kojim su

Tabela 3. Razlozi za korištenje privatnih instrukcija (u procentima učenčkih odgovora)

	Učenici koriste privatne instrukcije zbog povećanja šansi za upis na fakultet	Učenici koriste privatne instrukcije zbog poboljšanja ocjena u školi	Isključivo s ciljem bolje pripreme za univerzitetski prijemni ispit	Za popunjavanje rupa u znanju	Za pamćenje i sistematizaciju ranije naučenih oblasti	Zbog boljeg ovladavanja oblasti obrađivanih u školi	Roditelji su me naveli da koristim privatne instrukcije	Ostali učenici koriste privatne instrukcije i to je razlog zbog kojeg i ja to radim
	Procentat od svih ispitanika*			Procentat od korisnika privatnih instrukcija				
Azerbejdžan	93,9	21,0	39,8	40,6	31,4	26,3	1,3	4,1
Bosna i Hercegovina	66,4	64,1	42,2	33,4	7,7	37,3	3,9	2,9
Gruzija	69,1	30,9	61,4	38,9	24,1	16,0	0,5	0,3
Hrvatska	82,3	69,8	31,8	46,2	9,0	32,1	0,7	0,7
Litvanija	87,8	68,5	70,0	17,0	45,7	37,0	1,7	1,3
Mongolija	90,9	41,6	62,3	27,3	42,7	29,2	10,1	2,3
Poljska	92,1	70,0	50,5	38,6	37,2	23,2	2,1	1,9
Slovačka	93,7	78,2	61,2	55,0	21,4	30,0	5,5	2,8
Ukrajina	81,6	46,8	78,9	18,5	13,2	16,8	3,3	0,5
Srednja vrijednost uzorka (ponderisana)	84,2	54,5	57,0	33,6	28,2	26,0	3,2	1,9

* Procentat učenika koji se *slažu* i *naročito slažu* s izjavom (dva od ponuđenih odgovora)

ocjene iz srednje škole važan element za prijem na fakultet (npr. Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovačka i Poljska). Kao što se vidi iz Tabele 3, postotak ispitanika koji kao razlog za korištenje privatnih instrukcija navode poboljšanje ocjena u srednjoj školi znatno je veći u zemljama u kojim se srednjoškolske ocjene uzimaju u obzir prilikom upisa na fakultet (npr. više od 70% u Poljskoj i Slovačkoj), u odnosu na zemlje u kojim je prijem na fakultet uslovljen isključivo rezultatima centralizovanih prijemnih ispita (npr. ispod 30% u Azerbejdžanu i Gruziji). Zanimljiv podatak je da veoma mali broj učenika kao razlog za korištenje privatnih instrukcija navodi pritisak od vršnjaka ili roditelja (vidi Tabelu 3).

Imajući u vidu da je jedan od osnovnih razloga za korištenje privatne poduke priprema za ispite, važno je ispitati uticaj instrukcija na rezultate ispita. Uopšteno gledano, iznimno je teško dati međunarodnu procjenu uticaja privatnih instrukcija na postignuća učenika zbog velikog broja relevantnih faktora i nedostatka uniformnih karakteristika učenika. Imajući u vidu navedena metodološka ograničenja, istraživači su ispitivali percepciju učenika o uticaju (umjesto stvarnog uticaja) privatne poduke na rezultate učenčkih testova. Od ispitivanih učenika (korisnika privatnih instrukcija) zatražena je procjena obima u kojem su rezultati

završnih ili prijemnih ispita bili uslovljeni privatnim podučavanjem (odnosi se i na privatne časove i na pripremnu nastavu).

Odgovori učenika nude zanimljive zaključke. Velika većina učenika korisnika privatne poduke navela je da je privatno podučavanje imalo određeni do veliki uticaj na rezultate njihovih ispita. Većina ispitanika (54,3% od ukupnog uzorka) smatra da je privatna poduka imala veliki uticaj na rezultate njihovih ispita. Najveći procentualni udio ispitanika s ovakvim stavom je iz četiri zemlje bivšeg Sovjetskog Saveza: oko 75% ispitanika iz Azerbejdžana, 63% iz Ukrajine, 66% Gruzije i 55% iz Litvanije (vidi Tabelu 4). U svim je zemljama percepcija učenika o uticaju pripremne nastave značajno niža u odnosu na uticaj privatnih časova, sa samo 29% korisnika privatne poduke koji su ocijenili uticaj pripremne nastave kao "veliki" na rezultate ispita. Većina ispitanika (55% od ukupnog uzorka) ocijenila je da je pripremna nastava imala "određeni uticaj" na rezultate ispita (vidi Tabelu 5).

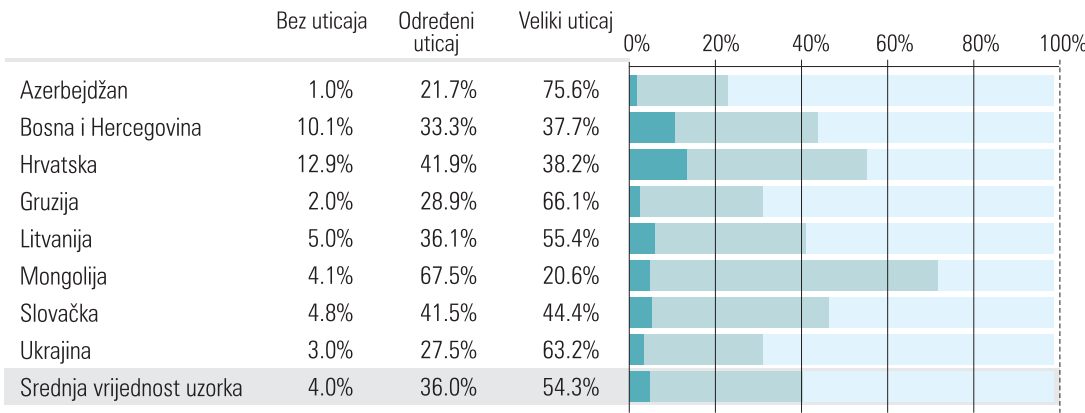
Kompensacijska funkcija privatne poduke

Obim i intenzitet korištenja privatne poduke u velikoj mjeri može biti oblikovan percepcijom učenika i njihovih porodica vezanom za ukupni kvalitet obrazovanja

u javnim školama. U svim zemljama obuhvaćenim uzorkom postoji jako uvjerenje da je privatno podučavanje odgovor na nizak kvalitet obrazovanja u javnim školama. Preovlađujućih 85% svih ispitanika unutar ukupnog uzorka (s veoma malim nacionalnim varijacijama) slaže se ili naglašeno slaže s ocjenom da “bi kvalitet javnog obrazovanja trebao biti takav da nikome ne zatreba privatna poduka”. Imajući u vidu ovu ocjenu, odluka učenika da koriste privatnu poduku

rezultiralo padom kvaliteta javnog obrazovnog sistema, tj. nedostatkom udžbenika i nastavnog materijala, ograničenim prilikama za profesionalni razvoj nastavnika, smanjenjem kvaliteta infrastrukture škola i drugim. U Azerbejdžanu i Gruziji privatno podučavanje postaje nalik na škole i često postaje zamjena za javno obrazovanje za učenike koji se opredijele da časove u javnim školama zamijene privatnim podučavanjem. Za usporedbu, procenat učenika koji izražavaju uvjere-

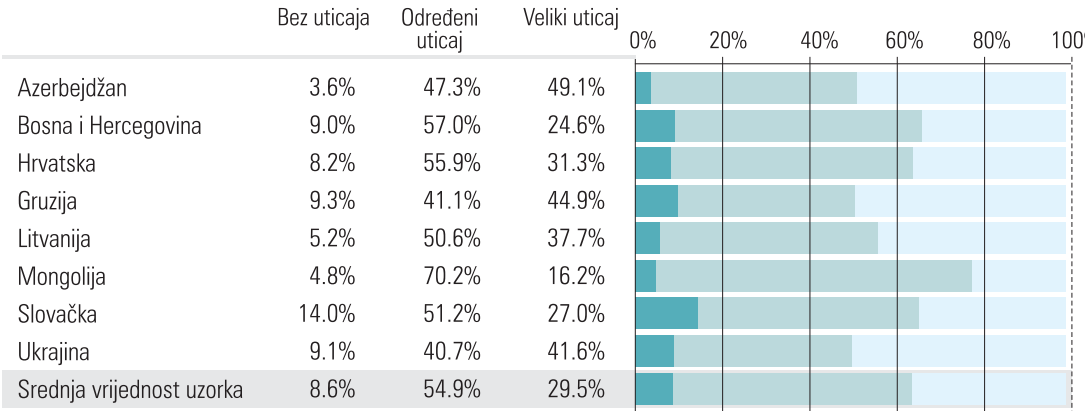
Tabela 4. Učenička percepcija uticaja privatnih časova na rezultate univerzitetskih prijemnih ispita (u procentima od ukupnog broja korisnika privatne poduke)

može indicirati njihovo nezadovoljstvo kvalitetom obrazovanja u javnim školama. Na primjer, skoro 60% ispitanika iz Azerbejdžana i više od 50% iz Gruzije - država s najvećim obimom i intenzitetom korištenja privatne poduke - vjeruje da je privatna poduka “jedini put za dostizanje visokokvalitetnog obrazovanja” (Dijagram 4). Nacionalne studije i zvanične statistike otkrivaju da su javni obrazovni sistemi tokom perioda transformacije bili kontinuirano slabo finansirani, što je

nje da je privatno podučavanje jedini način za dostizanje kvalitetnog obrazovanja znatno je manji u zemljama s nižim obimom privatnog podučavanja (npr. Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Slovačka). U ovim zemljama učenici su, izgleda, zadovoljniji kvalitetom obrazovanja u javnim školama i imaju manju potrebu za dodatnim privatnim podučavanjem. Poljska i Litvanija u ovome predstavljaju zanimljiv izuzetak. Ove zemlje imaju najniži procenat učenika koji smatraju da je privatno

Tabela 5. Učenička percepcija uticaja pripreme nastave na rezultate univerzitetskih prijemnih ispita (u procentima od ukupnog broja korisnika privatne poduke)

podučavanje jedini način dostizanja kvalitetnog obrazovanja (9% i 14% respektivno), ali i pored toga imaju prilično visoku stopu privatnog podučavanja (58% i 50% respektivno). Kao što proizlazi iz nacionalnih studija ovih zemalja, poljski i litvanski učenici su, čini se, sasvim zadovoljni kvalitetom obrazovanja u javnim školama. Oni privatne instrukcije koriste zbog drugih razloga, najčešće s ciljem povećavanja komparativne prednosti u najznačajnijim, univerzitetskim prijemnim ispitima.

Privatno podučavanje kao aktivnost za sticanje dodatnog prihoda za nastavnike

U zemljama obuhvaćenim ovom studijom, rast privatnog podučavanja je bio barem djelomično izazvan opadajućim socio-ekonomskim statusom nastavnika. U početnom periodu tranzicije nastavnička primanja su dramatično smanjena, te kao takva više nisu mogla omogućiti preživljavanje prosječnim porodicama. U većini obuhvaćenih zemalja primanja nastavnika 2004.

tanika koji se slažu s ovom izjavom veći je u tri države s naročito teškom ekonomskom situacijom - Mongoliji (74%), Ukrajini (74%) i Azerbejdžanu (71%).

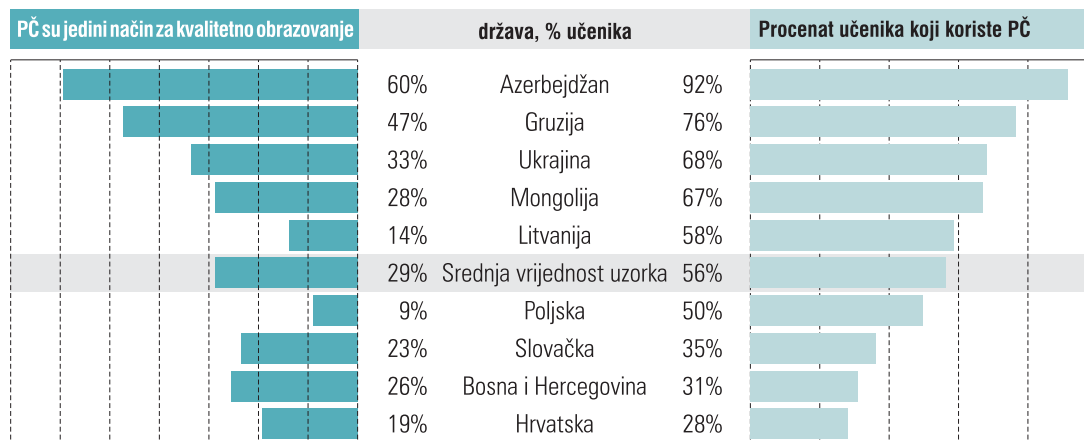
Obrazovni, socijalni i ekonomski uticaj

Dodatno privatno podučavanje može imati dugoročne obrazovne, socijalne i ekonomske implikacije. Ovo poglavlje ispituje uticaj privatnog podučavanja na (1) javno školstvo, (2) socijalne nejednakosti i (3) korupciju u školama.

Privatno podučavanje i uticaj na javne škole

Privatno podučavanje utiče na javne škole na više načina. Pozitivni aspekti uključuju povećanje motivacije učenika za učenje kroz ponudu inovativnijih i individualiziranih prilika za učenje od onih koje su dostupne u javnim školama.

Postoje ljudi koji žive od privatne poduke. Tržište je upravo otvoreno za penzionisane nastavnike, dobre penzionisane nastavnike koji s pravnog aspekta više ne mogu predavati u školama jer tamo više za njih nema mjesta. Ali oni su još uvijek vrijedni nastavnici, pa zato otvaraju firme i nude privatnu poduku, plaćaju porez i daju privatne časove. Ovo je dobro rješenje.
(Nastavnik fizike iz Poljske)

Dijagram 4. Obim korištenja privatnih časova (PČ) i učenička percepcija kvaliteta javnog obrazovanja

godine su bila ili ispod nacionalnog prosjeka (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovačka i Litvanija) ili oko linije siromaštva (Azerbejdžan i Gruzija). U ovom kontekstu mogućnost pružanja privatne poduke je prilika za nastavnike da zarade dodatni prihod. Neki od njih već imaju drugi izvor primanja (npr. nastavnici u javnim školama), ali ostali nemaju alternativu (npr. penzionisani nastavnici). Većina ispitanika iz ukupnog uzorka (63%) slaže se ili izrazito slaže sa formulacijom da je jedan od osnovnih razloga pružanja privatne poduke za nastavnike dodatni finansijski prihod. Procenat ispi-

ranih prilika za učenje od onih koje su dostupne u javnim školama. Negativni aspekti uključuju uticaj privatnih instrukcija na složenu dinamiku podučavanja i učenja u javnim školama i narušavanje školskog plana i programa.

Obezbjedenje prilika za inovativne i individualizovane pristupe učenju

Nalazi ove studije sugeriraju da većina ispitanika iz ukupnog uzorka (više od 60%) smatra da učenici koriste privatno podučavanje kako bi naučili više. Konkretno, kvalitativni podaci ukazuju na to da privatno

Gledajući unatrag, smatram da je pohađanje škole gubitak vremena. Mislim da bi bilo bolje da sam isključivo učio s privatnim instruktorima. (Student univerziteta u Azerbejdžanu)

podučavanje može pomoći učenicima da bolje shvate gradivo obrađivano u javnim školama, te da nauče materiju izvan školskog plana i programa. Nadalje, privatno podučavanje predstavlja priliku za inovativnije i više individualizovano učenje u usporedbi s onim koje je dostupno u javnim školama. Nastavnica iz Poljske jezgrovito opisuje sistem javnog obrazovanja: "...veliki broj učenika, malo vremena, mnogo gradiva, nedovoljno vremena za ono što je zaista važno – podsticanje strasti u učenicima...".

Ona dalje elaborira da, kao prvo, privatni časovi omogućavaju više individualnog kontakta između učenika i nastavnika. Nekoliko nacionalnih studija uključenih u ovaj pregled naglašava ostale pozitivne aspekte privatnog podučavanja, uključujući porast samopouzdanja učenika, razvoj njihovih talenata i popunjavanje postojećih nedostataka u javnom obrazovanju.

Poremećaji u dinamici podučavanja i učenja u javnim školama

Privatno podučavanje može, također, imati i negativan uticaj na dinamiku podučavanja i učenja u javnim školama.

U društvima u kojima privatno podučavanje nije dostupno svim učenicima (što je slučaj u svim zemljama obuhvaćenim studijom) ono može dovesti do dispariteta u učeničkim postignućima.

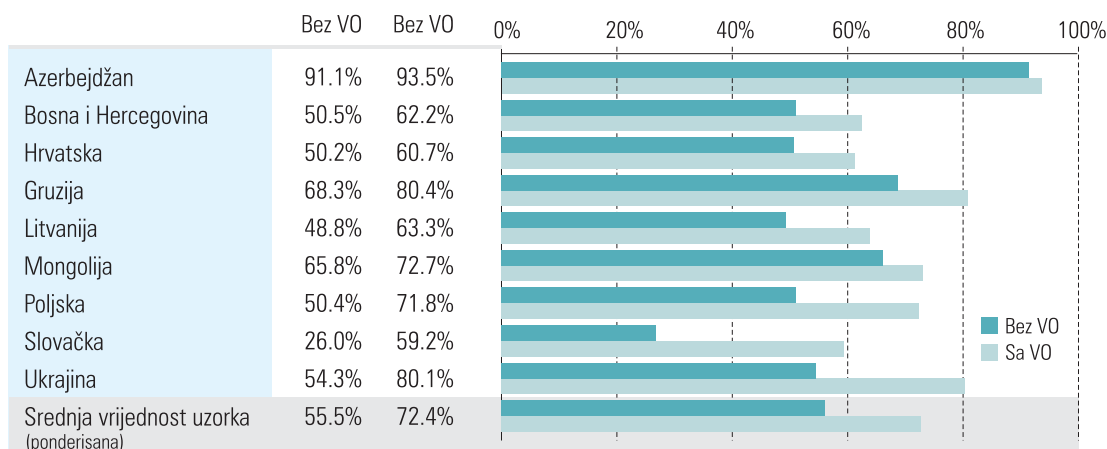
Pojedini nastavnici mogu odgovoriti na ovaj disparitet pomaganjem sporijim učenicima, dok drugi mogu znanje učenika koji koriste privatno podučavanje postaviti na nivo norme i tako povećati razliku između učeničkih sposobnosti učenja. Nadalje, pojedini nastavnici mogu učenike koji koriste privatnu poduku tretirati kao bolje učenike, naročito u slučajevima kada nastavnik privatno podučava učenike kojima predaje i u javnoj školi. Većina ispitanika u Azerbejdžanu (66,5%) i Ukrajini (58,7%) smatra da se nastavnici bolje odnose prema učenicima koji koriste privatne instrukcije nego prema ostalim učenicima. U ovakvim okolnostima roditelji se mogu naći pod pritiskom da ulažu sredstva u privatno podučavanje svoje djece, što može pomoći u objašnjenju većeg obima privatnog podučavanja u ovim zemljama.

Narušavanje školskog plana i programa

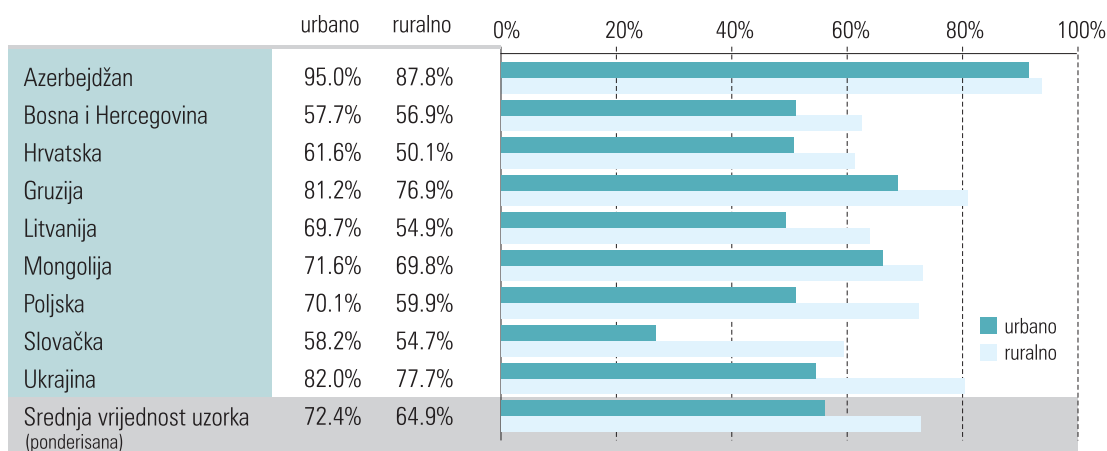
U zemljama sa najvećim obimom privatnog podučavanja kvalitativni podaci otkrivaju kako privatno podučavanje može narušiti plan i program u javnim školama. Prema studijama o privatnom podučavanju iz Azerbejdžana i Gruzije, sadržaj predmeta koji se uče u završnom razredu srednje škole nije sasvim dovoljan za polaganje univerzitetskih prijemnih ispita. Iz ovog razloga veći broj srednjoškolskih učenika prestaju ići u školu nekoliko posljednjih mjeseci prije prijemnog ispita za fakultet, a umjesto škole pohađaju privatne instrukcije i pripremnu nastavu. Iako slučajevi nepohađanja škole iz ovih razloga nisu zvanično dokumentovani u ovim zemljama, ova praksa nije prisutna samo u Azerbejdžanu i Gruziji. Slični problemi su zabilježeni u Turskoj, gdje centralizovani univerzitetski prijemni ispiti navode veliki broj učenika da odaberu privatne instrukcije umjesto javne škole tokom posljednjih 2-3 mjeseca pred prijemni ispit. (Tansel i Bircan, 2006).

Privatno podučavanje i socijalne nejednakosti

Nalazi studije sugerišu da privatno podučavanje nije dostupno svim učenicima. Približno 73% ispitanika iz čitavog uzorka smatra da je privatno podučavanje skupo. Visoka cijena može određenom broju učenika onemogućiti pristup privatnom podučavanju. Podaci otkrivaju da učenici koji svoje porodice doživljavaju kao ispodprosječne rjeđe koriste privatno podučavanje od učenika koji svoje porodice smatraju prosječnim ili iznad prosječnim. U ukupnom uzorku, privatne instrukcije je koristilo 41% svih učenika koji stanje svojih porodica ocjenjuju kao natprosječno, u usporedbi sa 28% učenika korisnika privatnih instrukcija koji stanje svojih porodica ocjenjuju kao ispodprosječno. Među učenicima koji ne koriste privatne instrukcije gotovo polovina (46%) procjenjuje porodično stanje kao ispod nacionalnog prosjeka, dodatno potvrđujući ograničenu dostupnost privatnog podučavanja porodicama iz nižih socio-ekonomskih grupa. Ne samo da je vjerovatnije da će učenici iz bolje stojećih porodica koristiti privatne instrukcije – nego će unajmiti i boljeg instruktora. U ukupnom uzorku približno 70% ispitanika smatra da učenici s bogatijim roditeljima mogu unajmiti bolje instruktore.

Dijagram 5. Korisnici privatne poduke prema obrazovnom nivou roditelja /sa ili bez iskustva u visokom obrazovanju (VO)/

Dijagram 6. Korisnici privatne poduke prema geografskoj lokaciji (urbano-ruralno)

Kao dodatak socio-ekonomskim razlikama, postoje dokazi da je privatno podučavanje raširenije među učenicima čiji roditelji posjeduju visokoškolsko iskustvo (završeno ili nezavršeno visoko obrazovanje). Među korisnicima privatnih instrukcija iz ukupnog uzorka približno 72% ima roditelje s visokim obrazovanjem, u usporedbi sa 55% učenika čiji roditelji nemaju visoko obrazovanje (razlika od 17%). Dok je razlika u obrazovnom nivou roditelja među učenicima korisnicima privatnih instrukcija minimalna u nekim zemljama (npr. Azerbejdžan i Mongolija), ona značajno prelazi međunarodni prosjek u Slovačkoj, Ukrajini i Poljskoj (Dijagram 5). Moguće je da obrazovaniji roditelji lakše prepoznaju potencijalne koristi investiranja u privatne časove i pripremnju nastavu.

Ako pogledamo opštu sliku, vidimo da nisu zabilježene razlike između urbanih i ruralnih sredina u korištenju privatne poduke. Jedine zemlje u kojim razlika na relaciji urbano-ruralno prelazi prosjek uzorka (7,5%) jesu Hrvatska, Litvanija i Poljska (Dijagram 6). U Litvaniji je razlika između urbanih i ruralnih sredina naročito naglašena u korištenju privatnih časova, pri čemu razlika u odnosu između učenika iz urbanih i ruralnih sredina koji koriste privatne časove iznosi približno 17 procenata. U Hrvatskoj i Poljskoj razlika na relaciji urbana-ruralna sredina uglavnom je uzrokovana dominantno urbanim lokacijama održavanja pripremnje nastave, što ovu vrstu poduke čini nedostupnom velikom broju učenika iz ruralnih sredina. U Hrvatskoj, na primjer, razlika između učenika iz urbanih sredina koji koriste pripremnju nastavu i njihovih kolega iz ruralnih područja iznosi 11 procenata.

Privatno podučavanje i korupcija u školama

Oni (nastavnici) imaju monopol u pružanju usluga učenicima, imaju punu diskreciju u tome šta obezbjeđuju, pa se teško mogu proglasiti odgovornim za svoje postupke. Ovo podstiče stanje u kojem nastavnici pokušavaju da iznuđe dodatna sredstva smanjujući svoje usluge u školi a obezbjeđujući ih izvan škole uz naknadu. (Biswal, 1999, str. 223)

³ U nekim periodima čak je i zvanična štampa dokumentovala brojne slučajeve korupcije u obrazovanju, naročito pojave podmićivanja vezane za univerzitetske prijemne ispite (Jacoby, 1974).

Tabela 6. Školski nastavnici koji rade i kao privatni instruktori (u procentima učenika koji za instruktore imaju svoje školske nastavnike)

Privatno podučavanje i korupcija u obrazovnim sistemima

U situacijama kada se nastavnici nalaze pod pritiskom da osiguraju dovoljno materijalnih sredstava za preživljavanje vlastitih porodica, oni mogu doći u iskušenje da posegnu za neetičkim ponašanjem. Postojanje razlika u primanjima i činjenica da se predavanje u razredu ne može besprijekorno nadzirati može podstaknuti školske nastavnike da kvalitetu nastave dovedu na nizak nivo i time stvore potražnju za privatnim podučavanjem nakon škole pa tako obezbijede dodatna primanja (Biswal, 1999). Iako su brojni slučajevi korupcije u školstvu registrovani i u socijalističkom periodu,³ neetičko korištenje privatnog podučavanja kao aktivnosti za obezbjeđenje dodatnih primanja među nastavnicima je fenomen karakterističan za period tranzicije.

Analiza kvalitativnih podataka o privatnom podučavanju u devet zemalja bivšeg socijalističkog bloka otkriva dva tipa neetičkog korištenja privatnih instrukcija: (1) “obavezno” privatno podučavanje koje su nastavnici eksplicitno ponudili svojim učenicima, i (2) prikriveniji “preporučeni sistem” odabira instruktora među nastavnicima drugih škola. Prvi tip neetičkog korištenja privatnih instrukcija podrazumijeva pritisak (nekada i ucjene) nastavnika na vlastite učenike s ciljem da sebi obezbijede dodatnu privatnu poduku, pri čemu se učenicima koji odbiju ovakav angažman prijeti nižim ocjenama. Ova praksa izgleda naročito raširena u Azerbejdžanu i Gruziji, te u nešto manjoj mjeri u

Mongoliji i Ukrajini. Prema kvantitativnim podacima prikupljenim za ovu studiju, ove zemlje imaju najveći procenat učenika koje privatno dodatno podučavaju njihovi školski nastavnici, približno 40% učenika u Mongoliji, 25% u Azerbejdžanu, 20% Gruziji, te 17% u Ukrajini, u usporedbi sa 10% u Hrvatskoj i Poljskoj. Iako se pojava podučavanja vlastitih učenika donekle može objasniti i drugim razlozima (kao što su nedostatak drugih nastavnika/škola u manjim gradovima i ruralnim područjima),⁴ njena sveobuhvatnost u nekim zemljama predstavlja jasan pokazatelj neetičkog ponašanja određenog broja nastavnika.

Varijacija “obaveznog” privatnog podučavanja u visokom obrazovanju pojavljuje se u slučajevima kada asistenti/profesori – nudeći pripremnu nastavu – djeluju kao monopolski ponuđači usluga potencijalnim studentima. Te su osobe često upoznate s univerzitetskim pristupnim procedurama i sadržajem prijemnih ispita, što kreira okruženje visoko podložno korupciji. Ovaj model je naročito evidentan u zemljama u kojima je pristup visokoškolskim institucijama decentralizovan i gdje svaki univerzitet razvija vlastite prijemne ispite te samostalno odlučuje o prijemu studenata. U nekim zemljama (npr. Slovačka, Ukrajina i Poljska) univerzitetski nastavnici zaduženi za razvoj, administriranje te evaluaciju prijemnih ispita, rade i kao privatni instruktori. U ovakvoj situaciji oni imaju punu diskreciju u obezbjeđenju usluga i rijetko se pozivaju na odgovornost za svoje postupke. Čak i ako informacije o sadržaju testova nisu kompromitovane kroz privatne

Država	Vaš razredni nastavnik	Drugi nastavnik iz vaše škole	Nastavnik iz druge škole
Azerbejdžan	25.6	16.5	36.9
Bosna i Hercegovina	12.4	12.4	17.6
Gruzija	19.3	8.6	16.3
Hrvatska	8.8	8.1	50.2
Litvanija	16.6	22.1	40.7
Mongolija	39.2	13.6	19.8
Poljska	9.4	7.9	30.6
Slovačka	10.9	11.8	13.1
Ukrajina	17.2	7.6	13.9
SREDNJA VRIJEDNOST UZORKA (ponderisana)	20.0	12.5	26.5

instrukcije i pripremnu nastavu, samo postojanje veze između univerziteta i privatnih instrukcija predstavlja veliki pritisak na aplikante koji pokušavaju da povećaju vjerovatnoću upisa u konkurenciji sa svojim vršnjacima.

Drugi tip neetičkog korištenja privatne poduke je diskretniji i podrazumijeva razvijanje "referentne šeme" među nastavnicima iz različitih škola. Ona se obično stvara tako što se nastavnici iz nekoliko škola međusobno dogovore da jedni drugima upućuju učenike na privatne instrukcije. Ovo je naročito zastupljeno u zemljama u kojima je privatno podučavanje vlastitih učenika nastavnicima zakonom zabranjeno ili javno ocijenjeno kao neprilično, kao što je slučaj u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Poljskoj. Sudeći prema kvantitativnim podacima, ove zemlje imaju najveći postotak učenika čiji su instruktori nastavnici u drugim školama, 50% u Hrvatskoj, 40% u Litvaniji te 30% u Poljskoj. Kao što navodi nastavnik fizike iz Poljske: "Postoje patološki primjeri u koje je uključeno dvoje nastavnika (u organizovanju privatne poduke)... Uzmite za primjer Kašu i Malgošu. One rade u različitim školama, ali jedna drugoj šalju učenike na privatne instrukcije. To je način na koji zarađuju dodatne prihode kako bi povećale svoje male plaće."

"Svi znaju za to i niko ništa ne poduzima. Naši nastavnici nude instrukcije na najgori mogući način... Ako ja predajem matematiku u ovoj školi i zbog toga ne mogu davati instrukcije svojim učenicima, podučavaću učenike iz drugih škola. Svojim učenicima ću reći koga treba da angažuju kao instruktora, a znaću i ko će svoje učenike slati meni. To je glatko vođen posao". (Nastavnik srednje škole u Sarajevu, Bosna i Hercegovina)

⁴ U većini zemalja obuhvaćenih studijom pojava privatnog podučavanja vlastitih učenika zavisi od područja (urbano/ruralno). Na primjer, procenat učenika koje privatno podučavaju njihovi nastavnici u ruralnim područjima dvostruko je veći u odnosu na urbana područja u Hrvatskoj, Litvaniji, Mongoliji i Bosni i Hercegovini. Ovaj procenat je tri puta veći u Slovačkoj, a šest puta veći u Poljskoj. Za razliku od toga, u Azerbejdžanu nema značajnih razlika baziranih na kriteriju urbano/ruralno (24% učenika iz većih gradova i 30% učenika iz malih gradova prima dodatnu privatnu poduku od svojih školskih nastavnika). Isti zaključak vrijedi i za Ukrajinu sa 21% učenika iz većih i 15% učenika iz manjih gradova koje dodatno podučavaju njihovi školski nastavnici. U ovim zemljama nedostupnost nastavnika nije razlog odabira vlastitih nastavnika za privatne instrukcije nego je prije mogućnost širenja korupcije u državi uopšte, te konkretno u obrazovanom sistemu. Prema Indeksu percepcije korupcije (Transparency International, 2005), Azerbejdžan i Ukrajina su na dnu međunarodne liste percepcije korupcije, pri čemu je Azerbejdžan pozicioniran na 140, a Ukrajina na 107. mjestu od ukupno 158 država.

Zaključci

Privatno podučavanje se kao značajan fenomen pojavilo u svim zemljama regiona. Razlikuje se u obimu i specifičnim karakteristikama, ali posjeduje i zajedničke značajke. Prisutni su i tipovi instrukcija jedan-na-jedan, kao i istovremeno podučavanje čitavih razreda, naročito u pripremnoj nastavi. U svim zemljama i nastavnici javnih škola i univerzitetski predavači sudjeluju u pružanju privatne poduke. Privatna poduka utiče na javne škole na veliki broj načina. Sa pozitivne strane, ona može povećati motivaciju učenika za učenjem jer nudi inovativnije metode i prilike za učenje prilagođenije pojedinačnim učenicima, u poređenju s nastavom u javnim školama. Također, privatno podučavanje može pomoći učenicima u pripremi za univerzitetske prijemne ispite, te u poboljšanju ocjena u školi. S negativne strane, privatno podučavanje može narušiti dinamiku podučavanja i učenja u javnim školama, poremetiti nastavni plan i program, povećati socijalnu nejednakost i podstaknuti korupciju.

Nakon što smo razmotrili karakteristike i implikacije privatnog podučavanja, postavlja se pitanje zbog čega je ono prisutnije u nekim društvima, te koje to sile određuju ove razlike u pojedinim zemljama. Nalazi ove studije ukazuju na to da su i ponuda i zahtjevi za podučavanjem izazvani većim brojem faktora, a najviše su izraženi u onim državama gdje su prisutni svi relevantni faktori. Na primjer, obim privatnog podučavanja ne zavisi samo od jednog faktora kao što je postojanje ključnih ispita ili konkurencije unutar obrazovnog sistema, niti isključivo zavisi od niskog nivoa kvaliteta javnog obrazovanja ili neadekvatnih primanja nastavnika. Kombinacija navedenih faktora je ono što obim privatnog podučavanja u određenim zemljama čini većim u poređenju s drugim zemljama. Azerbejdžan je, na primjer, jedno od društava s najvećim obimom i intenzitetom privatnog podučavanja. Azerbejdžan je također karakterističan po najnižem nivou povjerenja javnosti u sistem javnog obrazovanja (izraženo procentom učenika koji smatraju da se kvalitetno obrazovanje ne može dosegnuti bez dodatne poduke), te

najnižim primanjima nastavnika (izraženo u procentima od minimalnog nivoa potrebnog za preživljavanje). Za razliku od ovoga, Hrvatska ima najniži obim i intenzitet privatne poduke, što možda reflektuje činjenicu da u ovoj zemlji obrazovni sistem nije baziran na važnim ispitima, osigurava relativno visoka primanja nastavnika, te uključuje mnogo manji procenat učenika koji nemaju povjerenja u sistem. Navedeni i drugi elementi potpunije su prikazani u pojedinačnim nacionalnim pregledima.

Literatura

Biswal, B. P. (1999).

Private tutoring and public corruption: A cost-effective education system for developing countries. *Developing Economies*, XXXVII(2), pp. 222-240.

Jacoby, S. (1974).

Inside Soviet Schools. New York: Schocken Press.

Tansel, A. & Bircan, F. (2006).

Demand for Education in Turkey: A Tobit Analysis of Private Tutoring Expenditures. *Economics of Education Review*, Vol. 25, No. 3 (in press).

Transparency International (2005).

The 2005 Corruption Perception Index.

(Online): http://www.transparency.org/pressreleases_archive/2004/2004.10.20.cpi.en.html

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Nacionalni izvještaj Bosna i Hercegovina

Dženana Husremović, proMENTE

Dženana Trbić, Fond otvoreno društvo BiH

Nacionalni izvještaj Bosna i Hercegovina

Dženana Husremović, proMENTE

Dženana Trbić, Fond otvoreno društvo BiH

Uprkos dugoj historiji privatnog podučavanja u Bosni i Hercegovini (BiH), koja seže do vremena u socijalističkoj Jugoslaviji, prije istraživanja prikazanog u ovom izvještaju bilo je veoma malo raspoloživih podataka o njegovom obimu, formama i funkciji. Pored analiziranja određenih aspekata kulture privatnog podučavanja u BiH, ovo poglavlje nudi i odgovore na jednako važan niz pitanja o tome šta se analizom privatnog podučavanja može reći o sistemu formalnog obrazovanja u zemlji. Privatno podučavanje je nerazdvojivo povezano sa sistemom formalnog obrazovanja. Šta se o kvalitetu formalnog sistema obrazovanja može zaključiti iz činjenice da 32% učenika koristi 4 ili više časova privatnih instrukcija sedmično? Za koje predmete učenici traže instrukcije, i šta to govori o načinima ispitivanja, prijemnim procedurama na fakultetima i povećanoj ulozi obrazovanja u političkoj ekonomiji? Na kakve zaključke navode nalazi vezani za korupciju u školama, obrazovni zamor i socijalnu nejednakost? Na kraju, kakav je uticaj privatnog podučavanja, i pozitivni i negativni, na obrazovanje i ekonomiju Bosne i Hercegovine?

Ova studija se zasniva na kvantitativnim i kvalitativnim podacima, uključujući i istraživanje koje je obuhvatilo 1.007 studenata prve godine Univerziteta u Sarajevu.⁵ Za prikupljanje kvantitativnih podataka korišten je upitnik koji je sačinio Institut Otvoreno društvo; upitnik je sadržavao četiri grupe pitanja: (1) Sociodemografski podaci o učesniku; (2) Pitanja o korištenju privatnih časova u srednjoj školi, razlozima i karakteristikama privatnih instrukcija; (3) Pitanja o korištenju privatnih instrukcija za prijemni ispit na fakultetu; (4) Stavovi o privatnim instrukcijama. U nastavku ovog poglavlja razmatra se obrazovni kontekst u Bosni i Hercegovini,

te faktori povezani s porastom fenomena privatnog podučavanja. Nakon toga su razmatrani nalazi istraživanja i date preporuke za razvoj obrazovnih politika.

Kontekst: Privatno podučavanje i reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini

Nekada republika u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je postala nezavisna država 1992. godine. Nezavisnost je praćena tri i po godine dugim ratom koji je završio 1995. godine potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma. Ovim sporazumom Bosnu i Hercegovinu čine dva entiteta: Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska. Federacija Bosne i Hercegovine je dalje decentralizovana na 10 kantona, čije vlade imaju isključivu nadležnost za pitanja obrazovanja. U ovakvom decentralizovanom sistemu, Federalno ministarstvo obrazovanja ima ograničenu kontrolu nad obrazovnim aktivnostima u kantonima. Republika Srpska, s druge strane, ima centralizovan obrazovni sistem kojim rukovodi entitetsko Ministarstvo prosvjete.

Kao dodatak ovoj komplikovanoj strukturi podijeljenih nadležnosti, područje oko grada Brčkog u sjevernoj Bosni je nakon međunarodne arbitraže dobilo status distrikta sa zasebnim ovlaštenjima, uključujući i obrazovanje. Sve u svemu, u Bosni i Hercegovini istodobno postoji 12 različitih i zasebno finansiranih obrazovnih sistema. Između njih ima malo ili nimalo suradnje, dok

⁵ Razlog je to što je Sarajevski Univerzitet najveći sa najvećim brojem studenata koji dolaze na studij iz drugih gradova Bosne i Hercegovine.

na državnom nivou ne postoji niti jedna centralizovana agencija koja bi prikupljala podatke iz svih regija, sistematizovala ih i koordinirala rad vladinih institucija na nižim nivoima vlasti. U 2000. godini Evropska komisija i Svjetska banka inicirale su formiranje Agencije za ocjenjivanje i standarde i Agencije za nastavne planove i programe, s ciljem da se uvedu zajednički standardi i koordinira saradnja među pojedinim Ministarstvima obrazovanja.⁶ Agencija za nastavne planove i programe još nije formirana, dok Agencija za ocjenjivanje i standarde za sada nije razmatrala regulisanje oblasti privatne poduke.

Stanje u obrazovanju dodatno usložjavaju i neadekvatne procjene potreba, te neprecizni demografski podaci. Preko dva miliona ljudi su ubijeni ili raseljeni tokom rata. Popis stanovništva nije održan od 1991. godine. Prema podacima Centralne obavještajne agencije (2000), procijenjeni broj stanovnika BiH je oko 4 miliona, sa udjelom od 37,1% Srba, 48,0% Bošnjaka, 14,3% Hrvata i 0,6% ostalih. Međutim, za potvrđivanje ovih brojki, kao i za ustanovljavanje ukupnog broja učenika, nastavnika i škola, neophodno je provođenje novog popisa stanovništva.

Naravno, funkcionisanje obrazovanja ne može se posmatrati izdvojeno iz konteksta. Naredni odjeljci razmatraju obrazovne, ekonomske i socio-kulturne faktore koji uzrokuju potražnju za privatnim instrukcijama u Bosni i Hercegovini.

Obrazovni faktori

U Bosni i Hercegovini opšte obrazovanje se sastoji od devet godina obaveznog školovanja. Nakon završetka obaveznog školovanja učenici mogu nastaviti obrazovanje u jednom od tri tipa srednjih škola: četverogodišnja gimnazija, četverogodišnja stručna i tehnička škola i trogodišnja stručna škola. U gimnazijama se učenici pretežno fokusiraju na znanja koja će ih pripremiti za nastavak školovanja na fakultetima, dok stručne škole pružaju znanja i vještine koje omogućavaju zapošljavanje nakon završetka srednje škole. Iako srednjoškolsko obrazovanje nije obavezno, učenici koji se upišu obavezni su prisustvovati nastavi, o čemu nastavnici vode striktnu evidenciju. Prijem

u srednju školu zavisi od uspjeha u osnovnoj školi i rezultata srednjoškolskog prijemnog ispita. Približno 30% učenika se upisuje u gimnazije, dok ostali upisuju četverogodišnje i trogodišnje stručne škole.

Promjene u nastavnim planovima srednjih škola

Počevši od 2000. godine, nastavni planovi i programi (NPP) srednjih škola u Bosni i Hercegovini doživjeli su radikalne promjene, što se naročito odnosi na nastavne planove stručnih škola. Kroz projekat Obuka za stručno obrazovanje u Evropskoj uniji (EUVET) BiH je smanjila broj zanimanja u stručnim školama sa 460 na 100. Zanimanja su grupisana u 13 kategorija radi usaglašavanja procesa kvalifikacije sa procesima kroz koje prolaze učenici u zemljama Evropske unije. Nastavni planovi gimnazija razlikuju se u Federaciji BiH i Republici Srpskoj. U nekim kantonima nastava se pohađa prema klasičnom gimnazijskom programu, sa 13 ili 14 obaveznih predmeta, pri čemu se finalna ocjena izračunava kao prosjek ocjena iz svih predmeta. U Sarajevskom kantonu svi učenici pohađaju opšte predmete u prva dva razreda, nakon čega biraju usmjerenje - jezike, društvene nauke, matematiku, informacione tehnologije, nauku i/ili sport. Predmeti u početnim i završnim razredima srednje škole zavise od učeničkog izbora. Uspirkos reformi obrazovanja, sistem javnog obrazovanja ostaje nastavnički orijentisan.

Završni srednjoškolski ispit (matura)

U Bosni i Hercegovini ne postoji klasičan završni ispit u formi u kojoj je uobičajen u drugim zemljama. Da bi završili gimnaziju, učenici prolaze maturu koju samostalno organizuju škole. Prvi dio mature se sastoji od pismenog rada o temi iz maternjeg jezika, nakon čega slijedi pisani rad iz oblasti po izboru, koji u završnom dijelu mature učenici brane pred komisijom. Konačna matura ocjena predstavlja prosjek ocjena kojim su ocijenjeni pojedinačni dijelovi mature. U stručnim školama učenici također prolaze kroz završni ispit; on se sastoji od pisanog rada koji je potrebno odbraniti pred komisijom.

Prijem na fakultet

Za razliku od većine drugih zemalja u regionu, u BiH se upis na fakultete ne bazira na centralizovanim

⁶ Prema Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju u Bosni i Hercegovini (2003), Agencija za standarde i ocjenjivanje ustanovljuje standarde uspjeha učenika i ocjenjivanja postignutih rezultata; provodi istraživanja s ciljem procjene razvoja i objavljuje rezultate istraživanja; daje savjete nadležnim obrazovnim vlastima u vezi s pitanjima propisanih standarda i njihove primjene; ustanovljuje i vodi mehanizme izvještavanja o stanju u školama na teritoriji Bosne i Hercegovine (Član 47). Agencija za nastavne planove i programe je nezavisno stručno tijelo odgovorno za propisivanje zajedničke osnove nastavnih planova za sve nivoe obrazovanja. Ova Agencija je odgovorna i za implementaciju, praćenje, vrednovanje, unapređenje i razvoj zajedničke osnove nastavnih planova u saglasnosti s odredbama ovog zakona te standardima propisanim u okviru procesa evropske integracije (Član 48)

prijemnim ispitima. Odluke o prijemu donose se na osnovu dva kriterija: uspjeha učenika u srednjoškolskom obrazovanju (40-60% mogućih poena) i rezultatima pismenih ili usmenih prijemnih ispita koji se pripremaju na nivou fakulteta (40-60% mogućih poena). Prijemni ispiti najčešće testiraju znanje iz predmeta važnih za program odabranog studija, a izrađuju ih uposlenici fakulteta na osnovu udžbenika korištenih u srednjim školama. Učenici također mogu dobiti dodatne poene za osvajanje jednog od prvih tri mjesta na školskim takmičenjima (iz matematike, fizike, demokratije itd.) i za osvajanje titule učenika generacije. Broj studentskih mjesta je ograničen, pa najčešće prijem obezbjeđuju učenici s najvećim brojem poena. Na primjer, ukoliko fakultet prima 45 studenata, biće primljeno 45 učenika s najvećim brojem poena. Obično se raspisuje dva prijemna rok, u julu i septembru. Prestižniji fakulteti i univerziteti obično primaju planirani broj studenata u prvom roku i ne raspisuje drugi rok.

Iako u BiH ne postoje centralizovani prijemni ispiti, učenici se moraju temeljito pripremiti za finalni gimnazijski ispit (maturu), te za specifične prijemne ispite na fakultetima. Fakultetski prijemni ispiti obično su veoma zahtjevni, a rezultati ne moraju biti u korelaciji sa uspjehom koji su učenici ostvarili u srednjoj školi. S ciljem zauzimanja najbolje pozicije prije prijemnog ispita, učenici počinju unaprijed kalkulisati s ocjenama iz ključnih predmeta. Pritisak počinje da raste u periodu maturalnih ispita, kada počinje "trka za ocjene", što utiče na porast nivoa privatnih instrukcija.

Obavezna dopunska nastava

Obrazovni sistem(i) u BiH predviđa(ju) izvođenje obavezne dopunske nastave za slabije učenike. Ukoliko u razredu više od 20% učenika ima problema u savladavanju gradiva, predmetni nastavnik je dužan organizovati takozvanu dopunsku nastavu iz tog predmeta. Dopunski sati se odvijaju nakon završetka redovne nastave, i na njima nastavnik dodatno radi s učenicima kako bi shvatili i savladali gradivo predviđeno nastavnim planom i programom. Ovi dopunski sati nisu dodatno plaćeni nastavniku nego ulaze u njegovu redovnu plaću. Prema informacijama

dobivenim u intervjuima sa psiholozima, dopunska nastava je prije rata organizovana mnogo češće nego što je to slučaj danas. S obzirom da nemaju dodatne stimulacije, nastavnici nisu motivisani da se dodatno angažuju u formalnom nastavnom procesu i organizuju dopunsku nastavu. S druge strane, učenici kojima je potrebna dopunska nastava obično su negativno obilježeni od drugih učenika i oni odlazak na dopunsku nastavu doživljavaju kao svojevrstu sramotu. Stoga ni sami učenici nisu motivisani za dopunsku nastavu i češće se odlučuju da uzmu privatne instrukcije, za koje njihovi drugovi iz razreda ne moraju saznati.

Ratno naslijeđe

Posebnu populaciju u Bosni i Hercegovini predstavljaju djeca povratnika (izbjeglica) koja su izvjestan period života provela u drugim zemljama i imaju poteškoća u razumijevanju maternjeg jezika. Osim toga, oni su svoje školovanje započeli u drugim obrazovnim sistemima (ili ga uopšte nisu započeli) i prilično im je teško da se priviknu na način školovanja u Bosni i Hercegovini. Oni često imaju problema u školi i prisiljeni su tražiti dodatne privatne instrukcije. Pored toga, ova su djeca često dodatno opterećena psiho-socijalnim problemima proisteklim iz rata. Ovo pitanje dodatno povećava potrebu za izvanškolskom podrškom.

Ekonomski faktori

Bosna i Hercegovina spada u grupu postsocijalističkih zemalja i prolazi kroz vrlo turbulentno tranzicijsko vrijeme. Osim prelaska na novi režim društvenog uređenja i ekonomije, BiH je imala tu nesreću da se na njoj teritoriji vodio rat, koji je njenu ekonomiju ostavio u ruševinama. Zahvaljujući toj konstelaciji događaja, ekonomija BiH danas je izrazito nerazvijena, veliki broj prijeratnih preduzeća je uništen, a trenutno je 40% njenog radno sposobnog stanovništva zvanično nezaposleno. Prema istraživanju Svjetske banke (2004), polovina nezaposlenih radi u svojoj ekonomiji, tj. "na crno". Dodatni pokazatelj ekonomskog beznađa je 82. mjesto Bosne i Hercegovine na listi percepcije korupcije od ukupno 146 zemalja sa indeksom 3,1 (Transparency International, 2004). Prosječna plaća zaposlenih razlikuje se od regiona do regiona i kreće se

od 245 do 367 USD (200-330 eura), što je uglavnom dostatno tek za pokrivanje osnovnih životnih troškova. Nastavnici često moraju izdržavati nezaposlene članove porodice, što utiče na to da se odlučuju na davanje privatnih instrukcija. Shvatljivo je da je izuzetno teško obrazovati učenike u klimi nedovoljno plaćenih nastavnika, sveprisutne korupcije i nepovjerenja.

Kulturološki faktori

Iako je u Bosni i Hercegovini za vrijeme socijalističke Jugoslavije bio podstican kolektivni duh, individualna postignuća kao važna karakteristika također su podsticani, naročito u urbanim sredinama. Dobre ocjene u srednjoj školi osiguravale su upis na najprestižnije fakultete, a visokoškolsko obrazovanje omogućavalo je viši socijalni status i veću materijalu dobit. Danas fakultetska diploma ne garantuje zapošljavanje, ali podaci Federalnog zavoda za statistiku⁷ sugerišu da je ipak najmanji procenat nezaposlenih među onima koji imaju najviše obrazovne kvalifikacije. U ovom kontekstu porodice smatraju da viši stepen obrazovanja znatno povećava mogućnost zapošljavanja. Tako ulaganje u dodatno obrazovanje u vidu privatnih instrukcija ima svoje opravdanje po mišljenju i učenika i roditelja.

Nalazi: Privatni časovi i pripremna nastava

Na osnovu podataka iz kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja, ovo poglavlje ispituje opšte karakteristike privatnog podučavanja u BiH, osnovne faktore koji stvaraju potražnju za instrukcijama, te obrazovne, socijalne i ekonomske implikacije privatnog podučavanja. Za potrebe ovog poglavlja, važno je ukazati na razliku i tretirati odvojeno dva oblika privatnog podučavanja – privatne časove i pripremnu nastavu, kako je to obrazloženo u Komparativnom pregledu.

Privatni časovi

U usporedbi sa ostalim zemljama uključenim u ovu studiju, BiH nema izraženu kulturu privatnog podučavanja. Od ukupno 972 ispitanika koji su odgo-

varali na pitanje da li su u srednjoj školi koristili privatne časove, 32% je odgovorilo potvrdno. Od njih je 84% koristilo privatne časove iz samo jednog predmeta, 35% iz dva predmeta, a samo 5% iz tri i više predmeta. Međutim, ispitanici su dali procjenu o češćem korištenju privatnih časova među kolegama (vidi Tabelu 7). Prema dobivenim podacima, 53% učenika koji su odgovorili na ovo pitanje smatra da privatne časove koristi više od 31% njihovih kolega, dok 6,1% smatra da niko od njihovih kolega ne koristi privatne časove. Zabrinutost izaziva to da 11% ispitanika smatra da privatne časove koristi 90% njihovih kolega.

Procenat razrednih kolega koji koriste privatne časove	Broj	Procenat
Niko ne koristi privatne časove	50	6,1
Od 1 do 10%	139	17,0
Od 11 do 20%	102	12,5
Od 21 do 30%	95	11,6
Od 31 do 40%	76	9,3
Od 41 do 50%	117	14,3
Od 51 do 60%	55	6,7
Od 61 do 70%	73	8,9
Od 71 do 80%	54	6,6
Od 81 do 90%	36	4,4
Više od 90%	22	11,0
Ukupno	819	100,0

Opšte karakteristike privatnih časova u srednjim školama

Najveći broj učenika koristio je privatne časove iz matematike (66%). Zatim slijede strani jezici (10%), fizika (9%), dok su ostali predmeti u rangu 5 ili manje procenata. Privatni časovi su najčešće uzimani iz samo jednog predmeta, uz frekvenciju dva puta sedmično. Iako se instrukcije odvijaju uglavnom individualno (instruktor radi samo s jednim učenikom), postoje značajne razlike u obliku rada različitih instruktora. Instruktori predavači s fakulteta skloniji su davanju instrukcija u velikim grupama (više od 5 studenata po grupi), dok su studenti i profesionalci iz područja za koje daju instrukcije skloniji individualnom obliku instrukcija. 55% studenata koji primaju instrukcije od svojih srednjoškolskih nastavnika i 25% studenata koji

⁷ <http://www.fzs.ba/>

Tabela 7. Broj učenika koji koriste privatne časove u razredima ispitanika u Bosni i Hercegovini

“Moja nastavnica matematike nudi privatne časove kao pripremu za provjere znanja i pisane testove. Ona daje natuknice koji problemi će biti na testu i to je način na koji ja prolazim. Isto je i s maturom: dobijemo 100 zadataka od kojih će se 5 pojaviti na maturi. Ostalo se ne uči...”
(Učenik iz Sarajeva)

su za instruktore imali profesore koji im nisu predavači prijavilo je da su imali grupne časove.

Instrukcije se uglavnom uzimaju tokom cijele godine ili povremeno u ljetnom periodu, uglavnom pred ispite. Dakle, privatni časovi uglavnom se koriste kao način pripreme za ispite, s ciljem poboljšanja srednjoškolskih ocjena i pripreme za finalni maturski ispit.

Cijene privatnih časova kod srednjoškolskih nastavnika kreću se od 10 do 20 KM za sat i pol (dva školska časa), dok profesori s fakulteta naplaćuju i više. U prosjeku su učenici u završnoj godini srednjoškolskog obrazovanja za privatne časove izdvajali oko 270 KM. Dva učenika prijavila su plaćanje privatnih časova u iznosu od 2.000 KM za jednu školsku godinu. Ukupna suma novca prijavljena od studenata koji su uzimali instrukcije i koji su upisali koliko novca su izdvojili za privatne časove u završnom razredu srednje škole (23% od ukupnog uzorka) iznosi oko 65.000 KM. Na osnovu podataka Federalnog zavoda za statistiku (2004), u školskoj 2003/2004 godini srednju školu u Federaciji Bosne i Hercegovine je završilo 30.799 studenata. Ukoliko je 32% njih koristilo privatne časove (kao što se može zaključiti na osnovu podataka), to predstavlja ekvivalent od oko 10.000 učenika korisnika privatnih časova. Prema istraživanju, ovi učenici u prosjeku na privatne časove troše godišnje 270 KM. Na osnovu ovih podataka može se doći do grube procjene da je na privatne časove u Federaciji BiH u školskoj 2003/4 godini potrošeno oko 2,7 miliona KM. Ovo je najniža procjena, koja uzima u obzir samo učenike završnih razreda srednje škole, a ne uključuje učenike nižih razreda srednje škole, učenike osnovnih škola i studente fakulteta.

Korisnici: ko koristi privatne časove i zašto?

Demografski posmatrano, privatne časove češće koriste žene (65%) i učenici iz ruralnih sredina (37% učenika koji su koristili privatne časove dolazi iz gradova koji imaju manje od 100.000 stanovnika, naspram 31% iz Sarajeva). Za ove dvije grupe privatni časovi predstavljaju priliku za razbijanje tradicionalnih rodni stereotipa (u slučaju učenica) i kompenzaciju

za niži kvalitet nastave u ruralnim područjima, te time omogućuju fer natjecanje tokom prijemnih ispita. Učenici gimnazija (30%) i stručnih škola (32%) izgleda da koriste privatne časove u sličnom omjeru. Međutim, učenici koji pohađaju visoko atraktivne fakultetske programe kao što su ekonomija, filozofija, kriminalistika, političke nauke, građevina, medicina i pravo, više koriste privatne časove (34%) od studenata manje atraktivnih fakulteta kao što su elektrotehnika, mašinstvo ili prirodne nauke (26%).

Nivo obrazovanja roditelja ima veću važnost od porodičnog prihoda u predviđanju nivoa korištenja privatnih časova. Iz grupe studenata koji su porodične prihode opisali kao "dobre" ili kao "vrlo dobre" 64% je prijavilo nekorisćenje privatnih časova. Najveći udio korisnika privatnih časova potiče iz grupe onih koji su porodični prihod opisali kao "prosječan" (46%). S druge strane, djeca čije majke posjeduju visoko obrazovanje više su koristila privatne časove od onih čije su majke bez visokog obrazovanja. Na primjer, 37% učenika čije majke posjeduju više ili visoko obrazovanje koristilo je privatne časove, a oni čije majke imaju srednjoškolsku diplomu privatne su časove koristili u 31% slučajeva. Djeca majki sa završenom osnovnom školom odlučivala su se za korištenje privatnih časova u 22% slučajeva, a djeca majki bez završene osnovne škole pribjegavala su ovom obliku dodatne edukacije u 13% slučajeva. Nivo obrazovanja očeva nije imao značajan uticaj na korištenje privatnih časova. Ovo se može objasniti tradicijom i izraženim patrijarhalizmom u bosanskohercegovačkom društvu. Majke su obično jedine odgovorne za odgajanje djece, te su češće aktivno uključene u njihovo obrazovanje. Zanimanje roditelja također je značajno u odluci o korištenju privatnih časova. Učenici djeca zaposlenih majki više koriste privatne časove (35%) od učenika čije su majke nezaposlene (24%). U slučajevima u kojim zanimanje majke zahtijeva višu ili visoku spremu procenat djece koja koriste privatne časove iznosi između 37% i 42%, u usporedbi sa 33%, što je procenat korištenja privatnih časova u slučaju djece onih majki koje su zaposlene kao činovnice ili drugo niže kvalificirano osoblje. Zaposlenje i zarada očeva nisu imali značajan uticaj na procentualne iznose učenika koji koriste privatne časove.

Ponudjači: Ko nudi privatne časove i zašto?

Među studentima koji su odgovorili na pitanje o svojim instruktorima, 68% je prijavilo da je njihov instruktor zaposlen u sistemu javnog školstva, kao nastavnik u srednjoj školi ili kao fakultetski predavač. 26% ispitanika je svoje instruktore klasificiralo kao profesionalce u određenoj oblasti, dok samo 6% koristi usluge studenata instruktora. Odgovori ispitanika ukazuju na fenomen istovremenog privatnog angažmana nastavnika/profesora zaposlenih u sistemu javnog obrazovanja. Imajući u vidu da je najveći broj privatnih časova fokusiran na matematiku i strane jezike, zaključujemo da najveći broj nastavnika ovih predmeta daje privatne časove. Pored matematike i fizike, učenici se često odlučuju da angažuju nastavnika hemije i fizike, iako je broj učenika koji su koristili privatne časove za ove predmete mali u usporedbi s privatnim časovima iz matematike. U Sarajevu se učenici češće odlučuju da angažuju fakultetske predavače i/ili stručnjaka za konkretnu oblast, dok u drugim gradovima privatne časove

Dok u nekim zemljama obrazovni naredbodavci zabranjuju nastavnicima privatno podučavanje vlastitih učenika (npr. Hong Kong, Singapur, Južna Koreja), ova odluka je u Bosni i Hercegovini prepuštena školama. Mali broj škola i univerziteta ima izrađene pisane pravilnike koji zabranjuju nastavnicima privatno podučavanje vlastitih učenika; ali čak i u slučajevima gdje ova zabrana postoji, nastavnicima nije zabranjeno da podučavaju učenike iz drugih škola. Često školski nastavnici prave dogovore s kolegama iz drugih škola da usmjere učenika za dodatne privatne časove. Korištenjem sistema neformalnih referenci srednjoškolski nastavnici uspijevaju da zaobiđu nelegalnost podučavanja vlastitih učenika.

Pripremna nastava

Organizacija sistema visokog obrazovanja u BiH je takva da svaki fakultet administrira vlastite prijemne ispite. Od ukupnog broja obuhvaćenih studenata koji su odgovorili na pitanje o pohađanju pripremne nastave za prijemne ispite na fakultetima, 47% je dalo pozitivan

	Lokacija srednje škole							
	Sarajevo		Veći gradovi		Manji gradovi		Ostalo	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Vaš nastavnik predmeta	13	8,2	0	0	26	22,0	4	23,5
Nastavnik iz vaše škole	9	5,7	4	17,4	20	16,9	4	23,5
Nastavnik iz druge škole	26	16,4	10	43,5	15	12,7	1	5,9
Fakultetski predavač	46	28,9	5	21,7	29	24,6	2	11,8
Student	13	8,2	1	4,3	6	5,1	0	0
Profesionalac u oblasti	52	32,7	3	13,0	22	18,6	6	35,3

Tabela 8. Distribucija instruktora prema geografskoj lokaciji u Bosni i Hercegovini

pružaju uglavnom srednjoškolski nastavnici (vidi Tabelu 8). Od ukupnog broja učenika u Sarajevu 8% je primilo poduku od svojih nastavnika iz određenog predmeta, dok u manjim gradovima 22% učenika kao instruktore angažuju vlastite nastavnike. Razlozi za ovo su višestruki. U Sarajevu je striktnija kontrola nastavnika, što rezultira manjom zainteresovanošću za pružanje usluga vlastitim učenicima. U Sarajevu je također veća ponuda za podučavanje od strane univerzitetskih predavača i profesionalaca u oblastima od interesa, dok u manjim i geografski nedostupnijim područjima učenici imaju uži izbor potencijalnih instruktora.

odgovor. Međutim, najveći broj ispitanika je pohađao pripremnu nastavu na fakultetima. Studenti koji nisu pohađali pripremnu nastavu na fakultetima imali su pripremnu nastavu organizovanu u srednjoj školi (Tabela 9).

Tip institucije	Broj	Procenat
Univerzitet/Fakultet	364	79,1
Srednja škola	91	19,8
Privatna firma	1	0,2
Ostalo	4	0,9
Ukupno	460	100,0

Tabela 9. Tipovi institucija koji organizuju pripremnu nastavu u Bosni i Hercegovini

“Nisam mogao učiti u školi jer bismo u učionici radili dva najjednostavnija zadatka, nakon čega bismo na testu dobili dva zadatka sa zvjezdicom, a ona označava naročito teške zadatke koje samostalno ne mogu razumjeti.”
(Učenik iz Sarajeva)

U institucijama visokog obrazovanja pripremnu nastavu vode uposlenici univerziteta (najčešće predavači); u srednjim školama ovu nastavu vode nastavnici. Pripremna nastava obično se održava u grupama sa više od 15 polaznika i organizovana je pretežno za jedan predmet. Pripremna nastava koju organizuju fakulteti obično obuhvata 30 časova po cijeni od 100 KM, dok u organizaciji srednjih škola pripremna nastava traje 20-30 časova po cijeni 50-60 KM. Mali broj studenata je kao pripremu za prijemni ispit prijavio korištenje privatnih časova koji nisu bili u organizaciji obrazovnih institucija. Plaćanje za pripremnu nastavu koju organizuju fakulteti obavlja se zvaničnim kanalima (na žiro račun), a predavači su za izvođenje nastave plaćeni putem fakultetskog računovodstva. U ovim slučajevima prihod od podučavanja je oporezovan.

Faktori koji podstiču potražnju za privatnim podučavanjem

Učenici se u srednjim školama odlučuju za korištenje privatnih instrukcija iz različitih razloga (Tabela 10). Na osnovu rezultata ankete i kvalitativnih podataka može se zaključiti da se u glavne razloge za korištenje privatne poduke ubrajaju: (1) kvalitet formalnog obrazovanja, (2) priprema za završne ispite, (3) priprema za prijemne ispite na fakultetima, (4) dodatni prihodi za nedovoljno plaćene nastavnike, i (5) narastajuća potrošačka kultura.

Privatne instrukcije i kvalitet formalnog obrazovanja

Jedan od najvidljivijih razloga za traženje privatnih instrukcija proističe iz kvaliteta formalnog obrazovanja. Po mišljenju intervjuisanih školskih psihologa, kao i po mišljenju učenika koji koriste privatne instrukcije, nas-

tavni plan je preopterećen i nastavnici moraju prelaziti s jedne teme na drugu brzinom koja ne odgovara svim učenicima. Učenici kojima treba više vremena da razumiju gradivo nemaju priliku da savladaju materiju u okviru redovnog nastavnog procesa pa moraju tražiti dodatne instrukcije. Određen broj učenika koji koriste privatne časove tvrdi da nastavnici nisu dovoljno objasnili određene teme.

Privatni časovi i priprema za školske ispite

Drugi bitan razlog zbog kojeg učenici traže privatne časove je bolja priprema školskih ispita, uključujući testove, kontrolne ispite i maturu. Intervjui s instruktorima potvrđuju da potražnja za privatnim instrukcijama raste u periodima pred važnije ispite, naročito prije mature. Generalno, učenici koji koriste privatne instrukcije smatraju da je znanje koje su stekli u srednjoj školi nedovoljno za polaganje mature i fakultetskih prijemnih ispita. Drugim riječima, oni vjeruju da polaganje ovih ispita zavisi od uzimanja privatne poduke. U usporedbi s njihovim vršnjacima koji nisu koristili poduku, oni su nešto naklonjeniji stavu da je korištenje privatne poduke jedini put do kvalitetnog obrazovanja. Za razliku od njihovih vršnjaka koji koriste poduku, 65% učenika koji ne koriste privatne instrukcije smatra da je njihovo znanje dovoljno, da je kvalitet obrazovanja odgovarajući, te da nema potrebe za dodatnom pomoći.

Pripremna nastava i prijemni ispiti za fakultet

Učenici koji pohađaju pripremnu nastavu kao glavni razlog navode bolju pripremu za prijemni ispit za fakultet (Tabela 11). Oko 80% studenata koji su pohađali pripremnu nastavu smatra da se radilo o do-broj investiciji koja je imala pozitivan uticaj na rezultate

Tabela 10. Razlozi za korištenje privatnih časova u srednjim školama u Bosni i Hercegovini

Razlozi za korištenje privatne poduke		
	Broj	Procenat
Zbog boljeg shvaćanja gradiva koje se uči u školi	146	32,0
Zbog pamćenja i sistematizacije ranije naučenih predmeta/tema	30	6,6
Zbog popunjavanja rupa u znanju	134	29,4
Samo zbog bolje pripreme za ispit	149	32,7
Roditelji su me natjerali da pohađam privatne instrukcije	14	3,1
Drugi učenici također koriste privatne časove pa sam odlučio da im se pridružim	12	2,6

prijemnog ispita. Studenti koji nisu pohađali pripremnu nastavu smatraju da su njihovo znanje, vještine i naponi bili dovoljni za polaganje prijemnog ispita, te da njihove šanse za upis nisu smanjene nepohađanjem pripremne nastave. Po njihovom mišljenju, dodatna privatna poduka povećava vjerovatnoću upisa za one kandidate koji ne posjeduju dovoljno znanja. I pored toga, ovi studenti smatraju da nekorištenje dodatnih privatnih instrukcija nije umanjilo vjerovatnoću njihovog upisa na fakultet.

iznose dodatnog prihoda. Ovo otvara vrata neetičnom ponašanju nastavnika.

Privatno podučavanje i nova potrošačka kultura

U intervjuu sa psihologom u srednjoj školi istaknut je zanimljiv slučaj kako djeca bogatih roditelja koriste privatnu poduku. Srednjoškolski nastavnici se u sve većem broju susreću sa grupama tzv. "razmaženih" učenika koji dolaze iz bogatih porodica. Kao po pravilu, njihovi roditelji su usmjereni na svoje poslove i sticanje

Razlozi za pohađanje pripremne nastave u Bosni i Hercegovini

	Broj	Procenat
Da naučim više o temama koje će se pojaviti na ispitu	218	47,7
Da naučim i shvatim teme učene u školi	31	6,8
Da popunim rupe u znanju	123	26,9
Roditelji su me poslali na pripremnu nastavu	11	2,4
Zato što i drugi učenici pohađaju pripremnu nastavu	7	1,5
Zato što je pripremna nastava bolja od privatnih časova	18	3,9
Zato što je pripremna nastava jeftinija od privatnih časova	0	0,0
Obrazovni sistem nije dovoljno dobar	38	8,3

Tabela 11. Razlozi za pohađanje pripremne nastave u Bosni i Hercegovini

Privatno podučavanje kao izvor dodatnih prihoda za nastavnike

Iako anketa nije obuhvatila pitanja koja bi tretirala ulogu nastavnika u potražnji za privatnim instrukcijama, kvalitativni podaci sugerisu da privatna poduka nastavnicima predstavlja glavni način za sticanje dodatnog prihoda. Proces "motivisanja" učenika da potraže privatne instrukcije može se provesti i na ovaj način: nastavnik "identifikuje" učenike koji su potencijalni kandidati za primanje privatnih instrukcija, zatim te učenike kritikuje i ocjenjuje slabim ocjenama sve dok ne postanu "motivisani" da od nastavnika zatraže privatne instrukcije. U slučajevima kada nastavnicima nije dozvoljeno privatno podučavanje vlastitih učenika, oni učenike šalju svojim kolegama, od kojih očekuju da svoje učenike šalju njima. S najčešćim intenzitetom obuke od dva puta sedmično, te prosječnom cijenom od oko 15 KM, nastavnici mogu zaraditi dodatnih 20-30 KM sedmično po instruisanom učeniku. U zavisnosti od broja podučavanih učenika, nastavnici privatnim instrukcijama mogu osigurati značajne

materijalnih dobara. U nemogućnosti da posvete dovoljno vremena i pažnje svojoj djeci, ovi roditelji se sve više oslanjaju na vrijednosti potrošačke kulture i uče svoju djecu da se sve može kupiti. Po mišljenju školskog psihologa, mnogi bogati roditelji se radije odlučuju da plate sve što je povezano s obrazovanjem i odgojem svoje djece kako ne bi morali aktivno sudjelovati u njihovom školskom životu. Ukoliko djeca imaju problema sa ovladavanjem školskim gradivom, roditelji unajmljuju privatne instruktore kako bi riješili problem. Školski psiholozi i administrativni radnici naglašavaju da ovi učenici često imaju arogantan stav prema svojim nastavnicima, očekujući dobre ocjene bez ulaganja potrebnog napora. Ukoliko učenici nisu zadovoljni ocjenama, oni krive nastavnike "Ko vam daje pravo da me oborite kad sam platio privatne instrukcije?". Društvene vrijednosti kao što su znanje, vještine i obrazovanje sve više se zamjenjuju vrijednostima potrošačke kulture kao što su novac, nekretnine i ostala materijalna dobra. U procesu promjene vrijednosti učenici sve više potcjenjuju značaj obrazovanja ("vrijedim koliko znam")

i sve više se oslanjanju na materijalne vrijednosti (“vrijedim koliko imam”). U ovom kontekstu treba da se u obzir uzmu kulturološki aspekti koji objašnjavaju porast potražnje za privatnim obučavanjem.

Obrazovni, društveni i ekonomski uticaj privatnih instrukcija

Iz rezultata istraživanja vidljivo je da privatne instrukcije predstavljaju vrlo značajan dodatni oblik edukacije i unosan biznis koji je u ekspanziji. Nažalost, u reformama školskog sistema naglasak se stavlja isključivo na formalni obrazovni sistem, dok su neformalni sistemi isključeni iz razmatranja. Sigurno je da privatne instrukcije koje učenici uzimaju kako bi unaprijedili svoje znanje imaju pozitivan učinak za njih; s njihove tačke gledišta, kao i s tačke gledišta njihovih roditelja, privatne instrukcije su od koristi i dobra su investicija. Ali, problem je u tome kako privatne instrukcije utiču na formalni obrazovni proces, kao i na društvo i ekonomiju u cjelini.

Uticaj privatnih instrukcija na formalni obrazovni proces

Privatne instrukcije usko su povezane s kvalitetom nastave. Ako nastavnik nije u mogućnosti da učenicima objasni gradivo i to na način da ga svi razumiju, logično je očekivati da će učenici tražiti dodatnu pomoć.

Poseban problem su privatne instrukcije koje daju nastavnici, bilo svojim učenicima bilo učenicima drugih nastavnika, kako bi povećali svoje plaće. S odnosom između nastavničke i prosječne plaće u omjeru 1.1 i 1.2⁸ razumljivo je da potreba nastavnika za dodatnim primanjem može u budućnosti biti još veća.

Posebno je pitanje kako privatne instrukcije utiču na motivaciju učenika u formalnom obrazovnom procesu. Neki od učenika se potpuno oslanjaju na pomoć instruktora, od pisanja domaćih radova do priprema za kontrolne ispite, te gube motivaciju i radne navike potrebne za samostalno učenje. Jedan student iz Sarajeva je rekao u intervjuu: “Instrukcije su meni normalna pojava. Ja nemam radnih navika da učim”. Ako u jednom razredu postoji veliki procenat učenika koji uzi-

maju privatne instrukcije i nisu motivisani da učestvuju u procesu učenja, postavlja se pitanje kako to utiče na kvalitet nastave. Ako nastavnik zna da učenici idu na instrukcije, on ne mora biti visoko motivisan da gradivo detaljno objašnjava. Također, što je onda standard uspješnosti?

Da li nastavnici kvalitet nastavnog procesa vide kao uzrok korištenja privatnih instrukcija? Da, ali ne u smislu da njihovi časovi nisu kvalitetni. Umjesto toga, oni vjeruju da njihovi prethodnici koji su podučavali dijete u ranijim razredima nisu bili dovoljno kvalitetni. U tom kontekstu bitno je pomenuti poslijeratne generacije učenika koje su pohađale osnovnu školu za vrijeme rata, kada je kvalitet nastave zbog ratnih uslova bio bitno drugačiji od kvaliteta nastave u mirnodopskim uslovima. Iako su današnje generacije učenika pohađale osnovnu školu nakon rata, mnogi nastavnici prebacuju “krivicu” s jedne institucije na drugu, bez značajnih pokušaja koordinacije obrazovanja na svim nivoima, a na štetu učenika.

I na kraju, sistem rada i sadržaj gradiva koje se obuhvaća bitno se razlikuju u formalnom obrazovanju i na privatnim instrukcijama. U formalnom obrazovnom procesu učenik treba da usvoji nastavnu jedinicu u kontekstu šire nastavne teme, dok se privatne instrukcije ciljano usmjeravaju na određenu jedinicu kako bi se dobila prolazna ocjena ili položio ispit. Ukoliko i privatne instrukcije nemaju formu organizovanog usvajanja i povezivanja sadašnjeg sa prethodnim znanjima, postoji velika vjerovatnoća da učenik neće moći sagledati širi kontekst i utvrditi svoje znanje. Nastavnik koji predaje u školi stoga mora posjedovati pedagoška, metodička i didaktička znanja i vještine, a zbog nepostojanja regulative o privatnim instrukcijama, svatko ko sebe smatra dovoljno kompetentnim može organizovati instrukcije.

Uticaj na društvo

Kako rezultati istraživanja pokazuju, instrukcije u većini slučajeva uzimaju učenici srednjeg i višeg socio-ekonomskog statusa. Ovo potvrđuju odgovori studenata. U prosjeku se svi studenti (i oni koji su uzimali privatne instrukcije i oni koji nisu) slažu da su privatne instru-

“Mi u srednjoj školi često kažemo kako osnovna škola djecu nije ništa naučila. Na fakultetu kažu da srednja škola djecu nije ništa naučila... I tako se vrtimo u krug. Mi nemamo iste ciljeve; mi nemamo istu strukturu.”
(Pedagog iz srednje škole)

⁸ Prosječna plaća nastavnika razlikuje se od kantona do kantona. Najviša je u Kantonu Sarajevo, sa ukupnom neto vrijednošću od 880 KM (440 €), uključujući i topli obrok. Plaće nastavnika bez toplog obroka su oko 680 KM. U ostalim kantonima mjesečna neto primanja variraju između 650 i 800 KM, odnosno bez toplog obroka između 500 i 650 KM. Potrošačka korpa u zemlji je prosječno 460 KM. Odnos primanja i potrošačke korpe je između 1,4 i 1,9. Nastavnicima preostaje od 190 do 420 KM za ostale troškove (plaćanje računa, školarina, odjeća itd.) što je uglavnom nedovoljno.

kcije skupe i da studenti iz bogatijih porodica mogu priuštiti bolje instruktore (vidi Tabelu 12). Ovim se postavlja pitanje jednakosti u formalnom sistemu obrazovanja. Da li se ocjene daju na osnovu količine znanja koju je učenik usvojio u formalnom obrazovnom procesu i vlastitim zalaganjem, ili se kao standard uzima znanje onih učenika koji dodatno pohađaju instrukcije? Ukoliko u razredu sjede učenici sličnih dispozicija, onda su oni koji idu na instrukcije u povlaštenom položaju u odnosu na njihove kolege. Tako se može desiti da su učenici nižeg socio-ekonomskog statusa izloženi dvostrukoj diskriminaciji - prvo, zato što je standard uspješnosti postavljen prema učenicima koji uzimaju instrukcije, a drugo, zato što oni sebi ne mogu priuštiti tu vrstu usluga. Na taj način im se još više smanjuje šansa za kvalitetnim obrazovanjem, što se može posmatrati kao specifičan uticaj privatnih instrukcija na društvo.

područja da dobiju znanja višeg kvaliteta kako bi se mogli takmičiti sa svojim vršnjacima iz urbanih područja kod polaganja prijemnih ispita na fakultetima.

Uticaj privatnih instrukcija na ekonomiju

Privatne instrukcije organizovane na neformalan način, kao što je trenutno slučaj u Bosni i Hercegovini, predstavljaju direktnu podršku sivoj ekonomiji. Gruba procjena neoporezovane dobiti koju su ostvarili instruktori učenika završnih razreda srednje škole u Federaciji Bosne i Hercegovine školskoj 2003/2004 iznosi 2.7 miliona KM. Može se samo nagađati koliko je ukupno novca izdvojeno na području čitave Bosne i Hercegovine i na svim obrazovnim nivoima za privatne instrukcije. Naravno, neplaćanje poreza direktno umanjuje količinu novca koji se izdvaja za razvoj zemlje i unapređenje njenog obrazovnog sistema. S druge strane, uzimanje privatnih instrukcija povećava šanse

Izjava	Nivo slaganja	Broj	Procenat
Samo učenici iz bogatih porodica mogu sebi priuštiti privatne instrukcije	Apsolutno se ne slažem	110	11,4%
	Ne slažem se	438	45,5%
	Slažem se	335	34,8%
	Apsolutno se slažem	80	8,3%
Učenici iz bogatijih porodica mogu sebi priuštiti bolje instruktore	Apsolutno se ne slažem	89	9,6%
	Ne slažem se	183	19,7%
	Slažem se	359	38,6%
	Apsolutno se slažem	298	32,1%

Tabela 12. Mišljenje učenika o dostupnosti privatnih instrukcija u Bosni i Hercegovini

S druge strane, privatne instrukcije mogu osigurati važan mehanizam određenim grupama da se probiju na veoma selektivnom obrazovnom tržištu. U slučaju Bosne i Hercegovine ovo je naročito izraženo kod učenika, koje češće od učenika uzimaju privatne instrukcije. Iako se ovi podaci razlikuju od podataka u zemljama gdje nema značajnih rodni razlika (Malezija, Egipat, Malta, Tajvan i Sri Lanka), slučaj Bosne i Hercegovine može se objasniti činjenicom da roditelji smatraju da je važno obrazovanje njihovih kćerki jer im ono omogućuje ekonomsku nezavisnost. Tokom osnovnog i srednjeg obrazovanja učenice su u pravilu bolje motivisane i ostvaruju bolje rezultate od učenika. Slično tome, privatne instrukcije pružaju jedinstvenu mogućnost učenicima iz ruralnih

učenika da duže ostane u obrazovnom procesu i stekne viši nivo obrazovanja, što direktno utiče na prihode koje osoba ostvaruje kao zaposlenik. Privatne instrukcije time postaju dobra investicija za roditelje i učenike.

Zaključci i preporuke

Privatne instrukcije u bosanskohercegovačkim srednjim školama predstavljaju jedan od bitnih obrazovnih, ekonomskih i društvenih fenomena koji nisu zvanično prepoznati, proučeni ili regulisani. Očigledno da učenici i roditelji prepoznaju potrebu za dodatnim oblikom obrazovanja koje se posmatra kao investicija sa značajnim društvenim i ekonomskim povratom. Podaci predstavljeni u ovom poglavlju ukazuju da su učenici koji uzimaju privatne instrukcije uglavnom iz porodica sa prosječnim ili natprosječnim socio-ekonomskim statusom. Sve vrste obrazovnih radnika - od univerzitetskih studenata i univerzitetskih profesora do nastavnika - uključene su u davanje privatnih instrukcija, što dovodi u pitanje kvalitet obrazovanja i etičnost cjelokupnog obrazovnog sistema.

Mnoge su zemlje suočene s pitanjem kako regulisati privatne instrukcije. Ovo poglavlje nudi nekoliko mogućih opcija u bosanskohercegovačkom kontekstu: zvaničnu regulaciju i praćenje svih oblika instrukcija, uspostavu privatnih instrukcijskih centara ili zabranu privatnog podučavanja. Ove opcije, međutim, predstavljaju samo polaznu tačku za obrazovne aktere u BiH. Osnovni ciljevi ovih preporuka su sljedeći: da obezbijede jednak pristup svim učenicima u postizanju željene spremne ili akademskog uspjeha; da redukuju ili zaustave privatne instrukcije u obliku korupcije; da se privatno podučavanje legalizuje i formalizuje; i da se poboljša kvalitet formalnog obrazovnog procesa. Ove preporuke ujedno uzimaju u obzir jedinstven obrazovni kontekst u Bosni i Hercegovini, prepoznajući, s jedne strane, da privatne instrukcije predstavljaju važan dodatak za nisku nastavničku plaću, a da su, s druge strane, kriteriji za upis na fakultete često nejasni, hiperselektivni i životno važni za budućnost učenika.

Regulisanje i praćenje

Posebno je važno da se donesu akti koji će (1) regulisati pojam instruktora, odnosno odrediti ko može da daje instrukcije, te zabraniti podučavanje vlastitih učenika; i (2) regulisati sadržaj, metode i tehnike rada. Od instruktora koji žele da daju instrukcije očekivalo

bi se posjedovanje licence/odobrenja od zvanične institucije, a od relevantnih ministarstava pokretanje kampanje informisanja javnosti o novoj politici vezanoj za instrukcije. Ovo rješenje može podrazumijevati i osnivanje udruženja instruktora, koje bi bilo izvršno tijelo zaduženo za licenciranje, praćenje i evaluaciju rada instruktora.

Prednost ove opcije je regulisanje instruktivne nastave, što bi zasigurno povećalo kvalitet instrukcija i osiguralo legalnu dodatnu edukaciju za sve zainteresovane. Naravno, ova metoda ima i svoje slabije strane. Praćenje rada privatnih instruktora je veoma kompleksno pitanje i zahtijevalo bi dodatna finansijska sredstva za uspješno provođenje. Zahtijevalo bi razvoj jasne strategije i instrumenata za praćenje i evaluaciju. Podrazumijevalo bi se i otvaranje odjela u vladinim izvršnim tijelima koji bi se bavili pitanjem regulacije, praćenja i evaluacije instruktivne nastave. Na kraju, legalizacija privatnih instrukcija i plaćanje poreza doveli bi do dodatnog poskupljenja ovih usluga, a ne postoji garancija da i dalje neće biti nereguliranih instrukcija. Moguće je da bi mnogi oblici privatnih instrukcija (naročito jedan-na-jedan) nastavili da postoje neprimijećeni i neregulirani zbog svoje teško uočljive prirode.

Otvaranje centara za instrukcije

Ministarstvo obrazovanja bi trebalo donijeti akt o otvaranju centara za instrukcije, s jasnim uputama ko, na koji način i pod kojim uslovima može otvoriti i voditi ovakav centar i nuditi instrukcije. Vlada može propisati i raspon cijena za instrukcije, koji se u centrima mora poštovati. I ova opcija uključuje kampanju informisanja javnosti i podizanja svijesti korisnika o bitnosti korištenja reguliranih instrukcija u centrima u odnosu na neregulirane instrukcije. Vlada bi, sa ciljem regulacije instrukcija, mogla finansirati web stranicu sa svim informacijama o registrovanim centrima, njihovoj geografskoj lokaciji, uslovima rada i aktivnostima.

Pravci aktivnosti	Odgovorna institucija	Opcija: Zabrana instrukcija	Opcija: Regulisanje i praćenje	Opcija: Uspostava privatnih instrukcijskih centara
Aktivnosti usmjerene prema korisnicima	Vladina zakonodavna tijela	Finansiranje i organizovanje javne kampanje o zabrani	Finansiranje i organizovanje javne kampanje o uvođenju licence za rad instruktora	Finansiranje i organizovanje javne kampanje o otvaranju centara, finansiranje web stranice o centrima
	Vladina izvršna tijela	Učešće u kampanji, podsticanje dopunske nastave	Učešće u kampanji, podsticanje dopunske nastave za učenike koji ne mogu platiti privatne instrukcije	Učešće u kampanji, podsticanje dopunske nastave za učenike koji ne mogu platiti privatne instrukcije
	Nastavno-naučno vijeće	Učešće u kampanji, insistiranje na dopunskoj nastavi	Uvođenje dopunske nastave za učenike koji ne mogu platiti privatne instrukcije	Uvođenje dopunske nastave za učenike koji ne mogu platiti instrukcije u centrima
	Nastavnici	Izvođenje dopunske nastave	Izvođenje dopunske nastave za učenike koji ne mogu platiti instrukcije	Izvođenje dopunske nastave za učenike koji ne mogu platiti instrukcije u centrima
	Nevladine organizacije	Finansiranje i organizovanje javne kampanje	Finansiranje i organizovanje javne kampanje	Finansiranje i organizovanje javne kampanje o otvaranju centara
Aktivnosti prema instruktorima	Vladina zakonodavna tijela	Donošenje akta o zabrani	Donošenje akata o zabrani PI za svoje učenike, regulacija PI za ostale	Donošenje pravila o tome ko može otvoriti centar, ko može raditi u centru i o drugim standardima koji će osigurati sigurnost učenika i kvalitet instrukcija; Donošenje odluke o otvaranju državnih centara za dodatno obrazovanje
	Vladina izvršna tijela	Praćenje provođenja akta o zabrani i sankcionisanje	Donošenje propisa o metodama i sadržaju privatnih instrukcija; Kontrola i praćenje rada licenciranih instruktora	Donošenje propisa o metodama i sadržaju privatnih instrukcija; Kontrola i praćenje rada državnih (i nedržavnih) centara
	Nastavno-naučno vijeće	Praćenje provođenja akta o zabrani i sankcionisanje	Praćenje provođenja zabrane PI za vlastite učenike; učestvovanje u donošenju planova, metoda i sadržaja rada instruktora	Praćenje provođenja zabrane PI za vlastite učenike; učestvovanje u donošenju planova, metoda i sadržaja rada u centrima
	Nastavnici	Prestanak davanja instrukcija	Prijavljivanje za licencu	Prestanak davanja instrukcija vlastitim učenicima, prijavljivanje za rad u centru
	Nevladine organizacije	Praćenje provođenja akta o zabrani, organizovanje dobrovoljne instruktivne nastave	Praćenje provođenja zabrane PI za vlastite učenike	Prijava za otvaranje centara i zapošljavanje instruktora

Tabela 13. Matrica rješenja

Pravci aktivnosti	Odgovorna institucija	Opcija: Zabrana instrukcija	Opcija: Regulisanje i praćenje	Opcija: Uspostava privatnih instruktorskih centara
Aktivnosti prema formalnom obrazovnom sistemu	Vladina zakonodavna tijela	Donošenje zakona o obrazovanju i regulative koja smanjuje "ispitnu groznicu"; Povećanje plaća nastavnom osoblju, uvođenje plaćanja dopunske nastave po času	Donošenje zakona o obrazovanju i regulative koja smanjuje "ispitnu groznicu"; Povećanje plaća nastavnom osoblju, uvođenje plaćanja dopunske nastave po času	Donošenje zakona o obrazovanju i regulative koja smanjuje "ispitnu groznicu"; Povećanje plaća nastavnom osoblju, uvođenje plaćanja dopunske nastave po času
	Vladina izvršna tijela	Usvajanje nastavnih planova koji nisu pretrpani; podsticanje nastavnika da pruže veću podršku učenicima s poteškoćama	Usvajanje nastavnih planova koji nisu pretrpani; podsticanje nastavnika da pruže veću podršku učenicima s poteškoćama	Usvajanje nastavnih planova koji nisu pretrpani; podsticanje nastavnika da pruže veću podršku učenicima s poteškoćama
	Nastavno-naučno vijeće	Podsticanje nastavnika da pruže veću podršku učenicima s poteškoćama	Podsticanje nastavnika da pruže veću podršku učenicima s poteškoćama; izgrađivanje kriterija za ocjenjivanje	Podsticanje nastavnika da pruže veću podršku učenicima s poteškoćama; izgrađivanje kriterija za ocjenjivanje
	Nastavnici	Pružanje podrške učenicima s poteškoćama, nalaženje interesantnijeg načina izlaganja gradiva	Pružanje podrške učenicima s poteškoćama, nalaženje interesantnijeg načina izlaganja gradiva	Pružanje podrške učenicima s poteškoćama, nalaženje interesantnijeg načina izlaganja gradiva
	Nevladine organizacije	Praćenje i javno zagovaranje zabrane	Praćenje i javno zagovaranje za jednakost	Pružanje usluga

Prednosti ovog rješenja su regulacija instrukcija i mnogo jednostavnije tehnike praćenja i evaluacije rada centara nego individualnih instruktora. Nedostaci ovog rješenja su, prije svega, značajna finansijska izdvajanja za otvaranje državnih centara, te otvaranje odjela u vladinim izvršnim tijelima koji bi se bavili praćenjem i evaluacijom rada centara. Cijene instrukcija bi mogle biti značajno povećane.

Reforma formalnog obrazovanja

Na kraju, podizanje kvaliteta formalnog obrazovanja jasno je povezano sa smanjivanjem negativnih aspekata privatne poduke. Na kvalitet formalnog obrazovnog procesa sigurno utiče trenutni nivo plaća prosvjetnih radnika. Iako je u ovom trenutku teško osigurati motivacijsko povećanje plaća, vladini zvaničnici trebalo bi da razmotre druge načine za materijalno motivisanje nastavnika. Npr. u Egiptu su nastavnicima ponudili

besplatne stručne treninge, plaćanje dodatnih ispiti-vanja, rješavanje stambenih problema i drugo (Bray, 1999). Drugo, zbog neujednačenosti ocjenjivanja usljed kvalitativnih razlika među školama, učenici nemaju podjednake šanse za upis u srednje škole ili fakultete. Ovaj problem bi se mogao umanjiti uvođenjem zajedničke eksterne mature, koja bi bila glavni kriterij za upis na fakultet. Trebalo bi da zvaničnici promovišu ujednačenje standarda ocjenjivanja kao sredstvo uspostave obrazovne jednakosti i smanjivanja potrebe za privatnim instrukcijama. Treće, nastavni planovi i programi ne bi trebali biti pretrpani. Uvođenje novih ili izmjena postojećih sadržaja treba da budu praćeni izbacivanjem starih i nerelevantnih sadržaja.

Zasigurno, bez obzira koje rješenje odabrali, uvijek će biti učenika koji finansijski ne mogu priuštiti dodatno obrazovanje u vidu instrukcija. Nastavnička vijeća

trebalo bi da promovišu i prate organizovanje dopunske nastave za učenike s poteškoćama u savladavanju gradiva koji ne mogu da plate instrukcije. Ona bi također, na nivou svoje škole, trebalo da organizuju kampanju za promjenu stava o dopunskoj nastavi kao aktivnosti koja negativno određuje učenike koji je koriste. Nastavnička vijeća bi mogla organizovati i dodatnu pomoć za učenike s poteškoćama od strane učenika koji su dobri u određenim predmetima. Evropski društveni i ekonomski sistem, kojem stremlje Bosna i Hercegovina, nosi sa sobom još veće natjecanje za bolju školu, bolji fakultet, bolje radno mjesto. Motivacija za veća postignuća zasigurno će i dalje rasti. U sistemu u kojem bi sva djeca imala jednake mogućnosti i dobila sve što zaslužuju, u sistemu prema kojem se država odnosi odgovorno, razmatranje regulacije privatnih instrukcija mora naći svoje mjesto u programima rada vladinih i nevladinih institucija.

Literatura

Bray, M. (1999).

The Shadow Education System: Private Tutoring and its Implications for Planners. Paris: UNESCO International Institute for Educational Planning.

Central Intelligence Agency (2000).

Bosnia & Herzegovina. In The World Factbook 2000. ŠOnlineĆ www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/bk.html

Federal Institute for Statistics (2004).

Statistics.
(Online) <http://www.fzs.ba/>

Law on Primary and Secondary Education in Bosnia & Herzegovina (2003),

(Online) http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/framework-law-prim-sec-educ-bih-enl-t04.pdf

Transparency International (2004). The 2004 Corruption Perception Index.

(Online) http://www.transparency.org/pressreleases_archive/2004/2004.10.20.cpi.en.html

Izdavač:

Fond Otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Urednik:

Dženana Trbić

Lektor:

Ferida Duraković

Design:

Miodrag Spasojević Štrika

DTP:

Jasmina Kapidžić / IPSILON Sarajevo

Print:

CPU Sarajevo

Sarajevo, 2007.

Azerbejdžan Bosna i Hercegovina Gruzija Hrvatska Litvanija Mongolija Poljska Slovačka Ukrajina

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

© 2006 Program za podršku obrazovanju - Institut Otvoreno društvo

© 2006 Mreža centara za obrazovne politike